

Anmeldelser

Nordisk bibliografi for folkelivsforskere 1980. Hjej Resen Steenstrup i samarbejde med Benedicte Kirkegaard. NEFA Nordens dokumentationsudvalg. 1983. Distribution: Museums-tjenesten, Sjørupvej 1, Lysgård, 8800 Viborg. 174 s. Kr. 80,00 (studerende: 64,00).

Nordisk bibliografi for folkelivsforskere udkom for første gang i 1971 og er siden udkommet årligt. Årsbibliografien udgives af NEFA-Nordens dokumentationsudvalg med støtte fra de nordiske forskningsråd. NEFA (Nordisk Etnologisk Folkloristisk Arbejdsgruppe) er en nordisk organisation af studerende og yngre forskere inden for etnologi og folkloristik med lokalafdelinger på de enkelte universiteter.

Bibliografien er den eneste, der registrerer nordisk litteratur med relevans for folklorister, etnologer og andre kulturhistorisk interesserede. Mens den årlige noget mindre bibliografi i »Folk og Kultur« udelukkende omhandler den danske litteratur, medtager NEFAs bibliografi litteratur fra samtlige nordiske lande. I modsætning til bibliografien i »Folk og Kultur«, der udkommer umiddelbart efter redaktionens afslutning, er der dog den ulempe ved NEFA-bibliografien, at den først udkommer et par år efter. Bibliografien for 1980 er således først udkommet i 1983.

Ikke desto mindre er bibliografien et meget nyttigt arbejdsredskab til litteratursøgning. Den er dels opdelt i en række systematiske grupper (stads-etnologi, genstandsstudier, levevilkår, dagligliv, regionale studier osv.) og indeholder dels også et stikordsregister (med henvisninger til f.eks. lokalhistorie, folkedigtning, etnisk minoritet, kønsrolle etc.). Stikordene er valgt sådan, at de i et rimeligt omfang går på tværs af de systematiske indgange, som de systematiske grupper giver. Herved sikres det, at der er ret stor sandsynlighed for, at brugeren finder alt relevant om et givet emne. Desuden forøges antallet af indgange yderligere ved hjælp af et personregister, der omfatter dels biograferede personer, dels forfattere, anmeldere, redaktører og udgivere til de enkelte titler.

Med den store interesse der idag er for kulturhistoriske emner, historisk antropologi o.lign. fortjener bibliografien at blive kendt ikke blot blandt etnologer og folklorister, men også historikere, lo-

kalhistorikere og andre, der beskæftiger sig med disse ting.

Svend Aage Andersen

Fynske godsarkiver. Arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Fyn. 8. bd. 1980-83. Kr. 15-35.

Landsarkivet for Fyn har fortsat rækken af godsarkivregistraturer under Lotte Dombernowskys kyndige tilrettelæggelse. Modellen for ordningen er den samme som det fynske landsarkiv har anvendt siden midten af 1970'erne (jf. Lotte Jansen: Introduktion til de fynske godsarkiver 1975). Disse 8 bd., eller rettere hæfter, vedrører arkiverne fra følgende godser: *Bramstrup, Christiansdal, Eilschous gods, Elvedgård, Gyldensteen, Lundsgård, Rugård, Skovsgård, Vejlevgård, Vejrupgård, Ølundgård og Østrupgård.* Flere af arkiverne er ganske små, og man har fornuftigt nok valgt ikke at udsende registraturerne over disse som selvstændige bind, men samlet dem sammen, så hæfterne fik lidt ryg. Man kan endog mene, at enhederne burde have været større endnu for at undgå forsvinden på boghylder. Store arkiver er der dog også iblandt. Bramstrup, Gyldensteen, Lundsgård og Østrupgård hører til svær-vægterne, hvor der er arkivalier i jævnt omfang fra det 17. århundrede til langt ind i dette århundrede. I sådanne velbevarede godsarkiver finder man, hvad man normalt forventer at finde (adkomster, fæste-, hoveri- og skiftearkivalier m.v.), men også materiale om slægterne ved godserne og det kulturliv, som mange steder havde tilknytning til godserne. Godbidder af den art kan også findes i de ellers ikke komplette arkiver. Således viser registraturen, at Elvedgårds godsarkiv rummer en hofdames dagbog fra en Romrejse omk. 1840!

Alle registraturerne er forsynet med en kort indledning om de enkelte godser. Her noteres f.eks., hvornår arkivet er kommet til landsarkivet, og om alle kendte dele deraf er afleveret. For arkivbenytteren er det sidste en meget vigtig oplysning, specielt hvis tilfældige dele af arkivet er blevet spredt til flere private personer, som det er tilfældet med det langelandske Skovgårds arkiv.

Den faste systematik gør det muligt at gå på tværs af de udsendte registraturer for en bestemt type sager, og i det hele taget er der sammen med

de bestående registre og opslagsmuligheder med denne registraturrække givet mangan arkivbenytter god hjælp. Som altid med arkivregistraturer næppe i en grad, så der ikke fortsat er overraskelser i arkivpakkerne, men søgningen kan på forhånd afgrænses, og tid og penge spares for både arkivgæsten og personalet ved arkiverne.

Margit Mogensen.

En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776–1839) udg. af Landbohistorisk Selskab ved Karen Schousboe. 1983. 372 s. ill., kr. 188.

Det første der falder én i øjnene når man læser Søren Pedersens optegnelser, er det stilistiske. Det er en helt anderledes ambitiøs stil end den man træffer på i de andre indtil nu udgivne bondedagbøger, og forskellen kan ikke forklares alene med at dette ikke er dagbogsoptegnelser men dels en selvbiografi, dels oversigter og »betragtninger over årets gang«. Et tydeligt eksempel på denne stil er hans skildring af hvordan han ofte »med et følende hjerte« har anråbt Gud om at forunde ham en from og dydig ægtemage der kan blive hans tro og hulde hjælperinde på livets bane, en ven der vil stræbe urokkeligt med ham, trøste og hjælpe ham, så de kan stå hinanden bi gennem alle hændelser i verden. Herfra er der ikke langt til følgende skildring af den ideelle ægtefælle: en ven som kan dele med dig alle livets skæbner . . . en ven, som kan være din rådgiver og din ledsager på livets slibrige bane, en ven som kan dele byrden med dig, trøste dig i dine genvordigheder osv. osv.

Det sidste citat er fra den berømte hofpræst Christian Bastholms populære bog *Visdoms og Lyksaligheds Lære* fra 1794, og det er ikke vanskeligt at finde andre lignende eksempler på overensstemmelse i tankegang såvel som i ordvalg mellem SP og Bastholm. Vi ved ikke om SP har læst Bastholm, men utænkeligt er det ikke for han er en ivrig læser, ikke blot af landbrugsfaglig litteratur, og beretter jævnlig om bogkøb, desværre oftest uden at fortælle hvad han har købt. Derimod ved vi når vi har læst SPs optegnelser, at han ganske delte epokens ideologi, rationalismen, og i ikke ringe grad beherskede dens udtryksform. Han er i eminent grad samtidig, og man mærker derfor heller ikke hos denne bonde noget til den udbredte modstand mod »de nye bøger«, tværtimod anser han det »for en herlig og skøn dåd af vor regering at forbedre alle mulige ting, selv det som henhører til sjælens evige bedste«.

En fæstebondes Liv rummer kun halvdelen af Søren Pedersens optegnelser, og den består af to hoveddele. En selvbiografi skrevet 1809 i Sundbyøster da han som 33 årig var ved slutningen af sin

lange soldatertid, hvor »man lærer, ser og erfarer meget som kan tjene til nytte« (bl.a. frugtavl og grøntsagsdyrkning på Amager), og hvor han havde fået mulighed for at læse og skrive »da krigsstanden giver ret stor lejlighed hertil«.

Anden del består af regnskaber og årsoversigter fra han overtog faderens fæstegård i 1810 til han døde 1839. Man får her et godt indblik i hvad og hvor meget man avlede på en moderne og veldrevet gård lige efter udskiftningen, kreaturholdets størrelse og sammensætning, bygningsmæssige forbedringer, investering i nye redskaber osv.

Man kan også følge den voksende sociale differentiering i SPs optegnelser, og man køber fx gentagne gange jord fra sin åbenbart mindre driftige nabo og bygger et inderstehus til to familier på parcellen – foruden at han allerede i 1817 har indrettet inderstehus i en af gårdens længer, hvor han har en væver med sin familie boende.

Tjenestefolkenes begyndende udsondring af husbondfamilien kan ligeledes følges: allerede året efter SP har overtaget gården bliver der »aflukket et pigekammer bag i stegerset ved et skillerum og dør for kammeret«, og 2 år efter flyttes karlekammeret til en af udlængerne bag huggehuset.

I 1815 blev Søren Pedersen udnævnt til bondefoged og sognefoged, efter eget udsagn meget mod sin vilje »thi bonde var jeg, og det alene var mit forsæt og væsen stemt for og intet andet at træde jeg« – hvilket dog ikke hindrede at hans efterkommere var sognefogeder i Havrebjerg lige til kommunalreformen i 1972. Men hans dygtighed som landmand bliver også påskønnet, fra 1821 får han i 5 år 60 rigsdaler årligt fra Landhusholdningsselskabet til forsøg med vekseldrift og sommerstaldfodring.

Fra dette tidspunkt begynder gården også at syne mere i landskabet: den ene af udlængerne bliver gjort bredere og højere, der kommer »et nyt havelod og ved samme et stykke stakitværk af eg og fyr ved indgangen for haven. Et smukt arbejde«, og sidst men ikke mindst bliver der plantet en allé af 40 skønne unge lindetræer, hvorad en del dog blev ødelagt af »nogle slette mennesker«.

Den selvbevidste sognefoged og hans gård rager åbenbart lidt for meget op. Da der i 1826 bliver udspreddt et rygte om at han har begået markedstyveri, tager han sig det meget nær, og indrykker en annonce i Den vestsjællandske Avis hvori han udlover en dusør til den der kan finde frem til hvem der har udspreddt rygten. Han opfatter det selv som et udslag af misundelse, og fortsætter støt sin kurs og sin ombygning af gården så den kan blive både funktionel og præsentabel, den får således 2 røde fjællegavle »som giver gården et godt udseende«. Han er ikke den der finder sig i noget, i 1829 køber han et gevær for at standse æbletyveri i haven.

Når man på denne baggrund ser på sproget i optegnelserne underer det ikke at det dialektale islet er temmelig svagt. En belæst sognefoged der ikke går af vejen for at træde frem offentligt som i

den omtalte annonce skriver selvfølgelig ikke dialekt, selv om hans daglige talesprog har været vestsjællandsk. Det udelukker imidlertid ikke at hans ortografi kan røbe en bagved liggende sjællandsk udtale i en række tilfælde, når han fx gennemgående skriver bunde for bonde, græft for grøft, indnu, individere, oprinse for endnu, endvidere, oprense, lige som sporadisk forekommende former som skaler for skagler, kalle for kalv, gilles for gilde svarer til den lokale dialekt. Det er derfor også interessant at han mangler d i en række tilfælde fx. spæe, foer, sieste, eller har anbragt et andet bogstav på d'ets plads fx meier for meder, vigere for videre og lof for lod (datid af lade). Sådanne former støtter antagelsen, at den overflod af bløde d'er som findes i sjællandske dialekter i mange tilfælde ikke er så »oprindelige« endda.

Skønt teksten altså ikke er voldsomt dialektpræget har et par ordformer alligevel snydt udgiveren. Der er en del eksempler på bogstavombytning. Ifølge indledningen er de åbenlyse tilfælde rettet i udgaven (skønt den ellers principielt er bogstavret) men det er nu ikke altid sket og i et par tilfælde hvor ombytningen ikke er erkendt har ordene voldt kvaler. Således bør vagl på penge s. 196 læses som valg på penge (jf ODS.26:296) og har ikke, som forsigtigt foreslået i noten, noget med ordet vable at gøre. Side 165 har en lignende ombytning fået forbiøret et ord så udgiveren giver op og kun har et spørgsmålstegn som kommentar. Men her er løsningen: ovedne skal læses som ovende, med moderne ortografi ågende (hvis ordet havde eksisteret i rigsmål, jf at lov kan stå for låg); det er en afledning til åg og betyder tværstykke på slæde.

Og mens vi er ved det sproglige: flagdes s. 192 står for flaktes dvs. flækkedes, og tærskler s. 64 har ikke noget med tærskning at gøre som hævdet i en note, men er banketærskler, de optræder også lige efter manglefjæl. Der er også steder hvor der formodentlig er læst forkert fx malkefiel s. 253 der må være valkefiel, og causion s. 242 og 257 der må være camtion som det er læst s. 270 dvs. kommission, med andre ord bestikelse.

Disse pedantiske bemærkninger skulle nødvendigvis skjule at det er et fortræffeligt udgiverarbejde vi her præsenteres for. I den fyldige indledning gives en beskrivelse af optegnelserne og af udgivelsesprincipperne, og teksten placeres i tid og rum med korte kapitler om Vestsjællands geografi og om de økonomiske og landbrugsteknologiske forhold i 1700 tallet og begyndelsen af 1800 tallet. Man leder forgæves efter et sagsregister, men en del oplysninger er trukket ud af teksten og anskueliggjort grafisk, således er hele gårданlægget samt plan med rumfordeling forsøgt rekonstrueret, som det fremtræde ved SPs overtagelse af gården 1810, og som det så ud i slutningen af hans liv; der er tegnet diagram over den procentvise fordeling af SPs indtægter og der gives en oversigt over udsædens sammensætning fra 1770 til 1828.

Sidst men ikke mindst er der forsøgt givet et

signalement af den nye bonde i Søren Pedersens skikkelse, kontrasteret med 1700 tals fæstebonden personificeret i SPs far som han ikke havde det bedste forhold til. At der stilledes nye krav til bonden gjorde SP sig helt klart. Han skriver i 1830 »thi også udkræver bondens hele næringsdrift nogen færdighed og øvelse, nogen erfaring og vist nok tillige nogen forstand og eftertanke, ja vist nok noget mere af alle disse ting, end fortiden krævede af bonden, om man skal kunne tilvejebringe alt, hvad som nutiden fordrer af ham«.

Hertil kommer at der i stigende grad krævedes rede penge for at kunne komme i besiddelse af en gård. SPs optegnelser giver os et indblik i hvordan bondesønnerne skaffede den fornødne kapital til indfæstningen, idet han gør udførligt rede for sin opsparing. Han har mange jern i ilden, fra akksamling over tørveskær til fremstilling af diverse træredskaber, og han er hurtig til at investere de indkomne penge, herunder karlelønne, i diverse udlejningsobjekter spændende fra bier til kakkellovne. Den bedste – men også mest risikable – forretning ser ud til at være udlejning af kreaturer. Hele opsparingen er tydeligvis led i en langsigtet plan om erhvervelse af en gård.

Et andet moment i planen er et fornuftigt ægteskab, og det lykkes da også SP at finde en »from og dydig ægtemage« som samtidig har de 200 daler han står og mangler. Selve bryllupsfesten bliver kapitaliseret: SP »afstår fra« det traditionelle store bryllup for hele gildeslaget, og der bliver istedet holdt et ganske lille, privat, bryllup, til gengæld får SP udbetalt en sum penge af svigerforældrene.

Denne nedprioritering af landsbyfællesskabet er karakteristisk for Søren Pedersens holdning, men langt fra selvfølgelig på dette tidspunkt, – han omtaler selv sin søsters betænkeligheder ved det lille bryllup. Landsbyens sociale fællesskab er ikke nogen nødvendig forudsætning for gårdens drift, og overensstemmende hermed spiller bymændene en meget lille rolle i optegnelserne, de omtales mest som bagstræveriske og uforstående over for det nye, og sammenkomster med dem anses for tidsspilde. Med udgiverens ord: mens landsbyen var en meget væsentlig del af det primære aktivitetsfelt for 1700 tallets hovbonde, så blev fikspunktet for den nye tids bonde ikke landsbyen men gården og familien. I En fæstebondes Liv møder vi en sådan moderne bonde.

Inge Lise Pedersen.

Christen Olsen: Erindringer af mit liv 1799–1868. Strandbergs Forlag 1983. 168 s. Ill. Pris kr. 189,50.

Skolelærer Christen Olsen, 1799–1878, blev født i Nejede i en hjulmagerfamilie. Hele barndommen, indtil det 16. år, bor han hos farfaderen, som er betroet opsynsmand ved Grib Skov. Christen Ol-

sen vil derfor gerne uddannes indenfor forstværnet, men i stedet bliver han optaget på Jonstrup Seminarium, hvor han uddannes som lærer. 1820-62 virker han som lærer, først 1 år som privatlærer ved Køge, men herefter først ved Helsingør skolevæsen og derefter i Karlebo. 1862 tager han sin afsked og flytter til Hillerød, hvor han bor til sin død 1878.

Man må dog ikke tro, at erindringerne er særligt prægede af, at det er en skolelærers erindringer, snarere tværtimod. Vi får ikke meget at vide om, hvordan skolevæsenet var organiseret, hvordan skolerne var indrettet, læseplanerne, pædagogiske metoder, lærebøger o.s.v. Det nærmeste vi kommer skoleforholdene, er lærernes økonomiske problemer og problemerne med at gennemføre undervisningspligten, særligt på landet. Vi får heller ikke meget at vide om Christen Olsens familieliv. Det er dårligt nok, at han nævner sine to koner og 16 børn. Det er nærmest kun i bisætninger, og når han ikke kan undgå at nævne dem, at de optræder i skildringen og da så kortfattet og stereotyp som muligt.

Til gengæld får vi meget at vide om de konflikter Christen Olsen havde med sine umiddelbart foresatte, specielt i Karlebo, konflikter, som han gerne trak sig sejrrikt ud af ved at hente hjælp højere oppe i systemet. Et andet forhold, som optager megen plads, er skildringen af standspersoner: præster, embedsmænd, politikere, konger og dronninger, standspersoner, som han har talt med, eller næsten talt med, og som han for en dels vedkommende, omgås på venskabelig fod. Hertil kommer en række refleksioner over andre forhold og begivenheder, bl.a. englandskrigene, krigen 1848, Grundloven 1849 og revisionen 1866, den politiske frihed, almuen liv før og nu m.v.

Kort sagt er der i disse erindringer refleksioner over mange af de vigtigste forhold fra landboreformerne og til ca. 1870. Når så samtidig Christen Olsen er en god skribent, der forstår at gøre sin fremstilling letløbende og underholdende, så står vi med et meget læseværdigt og spændende skrift.

På den anden side er disse erindringer, som alle erindringer, farlige, ikke så meget p.g.a. de forhold som ikke nævnes, men snarere p.g.a. de forhold som nævnes. F.eks. får han nærmest gjort sig selv til fadder for skoleloven 1856, hvor lærerlønningerne blev forbedret. Et eksempel på fortielse finder vi, da han ikke omtaler konflikten mellem lærerne og bystyret i Helsingør i 1820'erne omkring undervisningstiden.

En del af disse »mangler« tages der højde for i Claus Bjørns indledning og i noterne, hvor en række dunkle punkter i teksten kort og klart sættes ind i den rette sammenhæng. I sidste ende er fortielserne og fordrejelserne dog et udtryk for det billede Christen Olsen ønsker at tegne af sig selv. Dette billede er, groft skitseret, billedet af manden der ved flid og nøjsomhed arbejder sig ud af almuestanden og opnår omgang og delvis ligestil-

ling med standspersoner. Samtidig er det også manden, som tør sætte sig op mod sine foresatte, når han bliver uretfærdigt behandlet, og vinde. Kort sagt et meget selvhævdende og selvretfærdigt billede.

Ud over den nævnte indledning ved Claus Bjørn og noterne er der udarbejdet et person- og et stedregister, samt en litteraturliste, omhandlende erindringer, om erindringer, Nordsjælland, skolen i det 19. århundrede og en adresseliste over arkiver og museer. Konkluderende kan man sige, at Christen Olsens erindringer er spændende og læseværdige, måske specielt for folk i Hillerød og omegn, men også for andre interesserede, men at de samtidig skal læses med forsigtighed.

Jens Christensen.

Jørn Sandnes: Handbok i lokalhistorie. Faget og metoderne. Universitetsforlaget Oslo 1983. 141 s. Ill.

Forfatteren til denne norske håndbog i lokalhistorie er Jørn Sandnes, professor i historie, rektor ved Norges Lærerhøjskole, Universitetet i Trondheim, aktiv lokalhistoriker, med i ledelsen af »Landslaget for lokalhistorie« og siden 1976 redaktør af tidskriftet »Heimen«. Forudsætningerne for at udarbejde en håndbog er altså umiddelbart til stede. Planen for bogen blev fremlagt for og godkendt af »Landslaget for lokalhistorie« i 1975. Under arbejdet er nogle kapitler af praktisk art: orientering om kilder, arkiver og samlinger, om disponering, distribution m.v. af lokalhistoriske afhandlinger glet ud, da der er planer om en selvstændig publikation angående dette.

Bogen har altså til hensigt at vejlede lokalhistorikere i det lokalhistoriske arbejde. Den er disponeret i 2 hovedafsnit, hvoraf det første: Lokalhistorie, hvad, hvorfor, hvordan?, omhandler spørgsmålene om, hvad lokalhistorie er, hvorfor man studerer den plus hovedlinierne i den norske lokalhistorie og dens hovedformer: bygdehistorie, byhistorie, slægtshistorie o.s.v. Andet hovedafsnit omhandler metoden i lokalhistorien, altså kilderne, kildekritikken, teoridannelsen, emner og perspektiver og endelig præsenteres en række hjælpevidenskaber, såsom skriftlære, diplomatik, heraldik, statistik, arkæologi, geologi, pollenanalyse m.m. Hvert hovedafsnit slutes af med en litteraturvejledning til de behandlede emner. Bogen afsluttes med 2 bilag: 1. en kilde- og litteraturvejledning til by- og bygdehistorie, udarbejdet af Norsk lokalhistorisk Institut i Oslo 1983. Denne liste er på 169 numre og emneopdelte i bibliografier, håndbøger, trykte og utrykte kilder. 2. Norsk lokalhistorisk Instituts registreringsvejledning til faste kulturminde.

Umiddelbart forekommer resultatet at være meget fornuftigt, den begrænsede plads taget i betragtning. Bogen er dog meget norsk, alle eksem-

pler og litteraturhenvisninger er til norske forhold og til værker om norske forhold. Det er derfor tvivlsomt, om danske læsere kan hente inspiration i denne bog, som ikke kan hentes i tilsvarende danske publikationer.

Imidlertid er det dog et spørgsmål, hvem denne håndbog henvender sig til. Ifølge forordet er det specielt den »vanlige« lokalhistoriker uden specielt faghistorisk skoling, altså amatørhistorikere. Hvorvidt norske amatørhistorikere skriver anderledes end danske, har undertegnede ikke mange erfaringer med, men danske amatørers værker er ofte præget af lange kildecitater/referater med kort forbindende tekst, af lange ejerlister for landsbyens enkelte gårde, af genealogiske udredninger angående de enkelte ejendomsbesiddere m.v., alt sammen forhold, som man fra faghistorisk side gennem årtier har kritiseret og søgt at ændre, dog uden synderligt held. Uden dog at løfte pegefingeren overfor amatørerne, så afspejler Jørn Sandnes' vejledning faghistorikernes arbejdsmåde, uden at spørge om denne måde er den bedste måde amatørhistorikerne kan opfylde deres formål med historieskrivningen på. Uden at kunne komme nærmere ind på dette, bl.a. fordi vi helt mangler forskning i folkelig historicopfattelse, så tyder noget dog på, at der er en nøje overensstemmelse mellem amatørhistorikernes formål med historien, og den måde de dyrker den på. Så længe vi ikke ved ret meget om disse forhold, så længe vil det være vanskeligt at udarbejde vejledninger, som er anvendelige for amatørhistorikerne. Hertil kommer, at vejledningen, når det kommer til stykket, måske bedst kan udarbejdes af amatørerne selv.

Jens Christensen.

Den ideologiske husflid. Husfliden i andelstiden. Arv og Eje 1980. Red. Carsten Hess. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1983. 116 s. Ill. abonnement kr. 80,00, løssalg kr. 100,00.

Det er en udmærket disposition at lade årbøger og tidsskriftnumre udkomme som temanumre. Det giver mulighed for at belyse det pågældende tema fra forskellige synsvinkler, og derigennem bl.a. inspirere til ny forskning. En forudsætning er dog, at redaktionen er tilstrækkeligt orienteret om det pågældende emne til at kunne overskue de muligheder, der er.

Det foreliggende bind af Arv og Eje opfylder på udmærket vis de skitserede betingelser. Temaet er husflidsbevægelsen fra 1870 og fremefter, og redaktionen er lagt i hænderne på Carsten Hess, der er museumsinspektør ved Møens Museum i Stege, og som har skrevet speciale om »Binæringer og husflid i 1800-årenes danske landbosamfund.« Det fremgår, at tusinder og atter tusinder af mennesker

på en eller anden måde har været involveret i husflidsbevægelsen fra dens start til idag, men samtidig har udforskningen af bevægelsen åbenbart ikke tiltrukket ret mange, hvilket vel fremgår af, at redaktøren har skrevet ikke mindre end 6 af årbogens 11 artikler.

De første 4 artikler er skrevet af Carsten Hess. Den første behandler kort husflid og bierhverv før husflidsbevægelsen, inden der bliver tale om organisering i Dansk Husflidsselskab. Den anden portrætter N. C. Rom, en af bevægelsens vigtigste fortalere. Han opgav sin lærergerning for at hellige sig sagen ved at skrive, trykke og udgive skrifter om husflid. Denne artikel afsluttes med en bibliografi over udgivelser af Rom eller af hans forlag. Denne liste giver et godt billede af bredden i husflidens skrifter, og ved hver titel er angivet antallet af udgaver og oplag. Den tredje artikel omhandler Dansk Husflidsselskabs mål og midler. Her omtales selskabets mål, de midler man tog i anvendelse, bl.a. husflidsskolerne, medlemmerne og lederne m.v. Det fremgår ikke klart, hvem de menige medlemmer var, men til gengæld fremgår det, at ledelsen frem til 1900 var domineret af godsejere. Dette peger ikke på, at man kan sidestille husflidsbevægelsen med den øvrige bondekultur, slet ikke i sidste trediedel af 1800-tallet, hvor kampen mellem bønder og godsejere var hårdest. Endelig omhandler den fjerde artikel det lokale arbejde i husflidsskolerne, hvem der var initiativtagerne, hvordan organiseringen fandt sted og hvordan man underviste og arbejdede.

De næste 5 artikler behandler forskellige sider af husflidsbevægelsen. Minna Kragelund behandler i to artikler den kvindelige husflid, først mere generelt, herunder forholdet mellem bevægelsens undervisning og folkeskolens undervisning, og dernæst den tekstile husflid, bl.a. broderi, vævning m.v. Annette Tonn-Petersen og Carsten Hess skriver begge om husflidsarbejde i træ: løvsavsarbejde, kurvefletning, børstebinding, træskærerarbejde m.v. Endelig omhandler Hanne Poulsens artikel sømændenes husflid, såsom tovværksarbejde, skibsmodelbygning m.m. Disse 5 artikler er nok i for høj grad opremsende, udartende til rene referater af konkrete arbejdsvejledninger, som ingen kan have glæde af. Her kunne man nok have ønsket sig, at de forskellige typer arbejde, modeller, mønstre o.s.v. i stedet var blevet sat ind i en bredere sammenhæng, f.eks. som udtryk for nogle bagvedliggende ideologiske forhold.

Der slutes af med to mindre artikler. Holger Rasmussen skriver om Dansk Folkemuseum og husflidsbevægelsen, hvor det bl.a. fremhæves, at husflidsbevægelsen anvendte museets samlinger af almuegenstande som inspirationskilde til modeller. Den afsluttende artikel af Carsten Hess viser kort, hvordan husflidsbevægelsens ideologi i koncentreret form afspejles i bevægelsens sange.

Alt i alt kan man sige, at det, på en fornuftig måde, er lykkedes at komme rundt om emnet og få

introduceret forskellige sider at det. Man må så håbe, at andre vil give sig i kast med videre udforskning af dette ret upåagtede emne. Der er med denne udgivelse givet et udgangspunkt.

Jens Christensen.

Hans Edvard Nørregaard-Nielsen: Dansk kunst. 1-2 (biografier i bind 2). Ill. 480 s. og 336 s. Gyldendal 1983. Kr. 750,00.

»I dag er ordet magt, men slet ikke på samme dominerende måde som billedet var det i tiden fra den yngre stenalder og omtrent til nu«. Citatet stammer fra Hans Edvard Nørregaard-Nielsens bog fra 1977 »Om kunst 1 – En introduktionsbog om kunsten før kapitalismen« (s. 14). Det spændende og fornyende ved den bog var dens forsøg på ikke kun at betragte kunst som æstetik således som en stor del af vores kunsthistoriske litteratur har for vane. Nørregaard-Nielsens udgangspunkt var at vor tids utrættelige billedstrøm har vænnet os en smule af med at se: »Hvornår bemærker vi egentlig, hvad et billede vil os, og aner vi uråd, når det forsøger at påvirke os?« (s. 7).

Denne lille introduktionsbog som på 190 sider tager sig af den europæiske kunst fra stenalder til 1800-tal kan naturligvis kun give antydninger af N-Ns ærinde men nok til at få læseren til at se anderledes på kunst og arkitektur, eller i hvert fald til at ville prøve at se anderledes. Hans Edvard Nørregaard-Nielsen skabte hermed de allerstørste forventninger til sin seneste bog om kunst som på 480 sider afgrænses til dansk kunst.

»Billeder opstår ikke i et tomrum, de afspejler nøje det samfund, som har frembragt dem og dermed er vi fremme ved bogens ærinde«. Nej, det er desværre ikke fra forordet til den rigt illustrerede Dansk kunst men derimod fra førstnævnte bog. I Dansk kunst bemærker N-N at forlaget har bedt ham skrive »så den fik lystvandringens karakter« (s. 9). Det er jo et fortræffeligt udgangspunkt (tænk på det modsatte!) som ikke behøver at stå i modsætning til introduktionsbogens indstilling men som desværre i alt for høj grad har sit afsæt i den »rene« nydelse – som ingen af os vel vil være foruden. Afsættet er så stærkt at bogen ved sin himmelfart mister den samfundsafspejling som kan sætte billedbetragtningens nydelse i forståelsens haut-relief.

For størsteparten af vores gode store billedskat er det nok mere relevant og i overensstemmelse med billedernes oprindelige funktion at spørge som N-N i 1977 hvad et billede vil os i stedet for blot at vandre lystigt rundt. Tænk på middelalderens kalkmalede stifterbilleder eller helvedesfremstillinger, de enevældige fyrsteportrætter eller Palle Nielsens grafik, Anders Kirkegaards »Bespottelsen«. De er ikke lystige at spadsere forbi men de vil os en masse ved hjælp af forskellige billedlige ud-

tryksformer af forskellig kvalitet til forskellige tider. De er ikke uvedkommende og derfor har N-N da også været nødt til at tage dem med på vandringer hvor meget de end måtte skygge.

Hans Edvard Nørregaard-Nielsens bog er selvfølgelig god for han ved en masse om sit emne og han er en fremragende iagttager der kan se nyt i gammelt men som sagt: hans udgangspunkt er gammelt hvor det i 1977 var nyt. »Billeder opstår ikke i et tomrum, de afspejler nøje det samfund, som har frembragt dem« var som allerede citeret udgangspunktet i 1977 og det samme kan også siges om bøger om billeder. Der er gået seks krisear siden introduktionsbogen udkom i Reitzels »Æble-serie«. I samme series sidste bog fra 1983 figurerer den ikke mere på udgivelseslisten. Dens tid er forbi. Lystvandringerne er begyndt. Den kriseufordyrrede nydelse foretrakkes og de problemløse billeder værdsættes. »Jeg holder skam af guldalderkunst« proklamerede Mogens Glistrup engang for Hørserød og det er denne periodes kunstsyn som dominerer os ligesom det dominerer smudsomslaget på N-Ns Dansk kunst. Ligesom det – på trods? – dominerer N-Ns kunstsyn. De utallige sommerassociationer som N-N får gennem sin vandring i vores billedverden overgår langt fornemmelser af andre og koldere årstider. »Det lille maleri hører til blandt de lykkeligste ligetil i dansk kunst. Landskabet er som hele Danmark, når den grønne forsommer er lukket inde under skiftende vejrlig« skriver N-N bl.a. om Eckersbergs »Teglværket Renbjerg ved Flensborg Fjord« (s. 176) og få kan give ham uret.

Men hvorfor denne dengang nye interesse for naturen blandt kunstnerne? hvorfor denne bestemte opfattelse af naturen? hvorfor disse bestemte udsnit af naturen? Det kan N-N besvare bedre end de fleste andre og hvis han havde gjort det så kunne vi nutidsmennesker måske bedre forstå hvorfor såvel Glistrup som vi andre drages af guldaldermalernes billeder. Ja så kunne vi måske forstå hvorfor dansk kunstopfattelse er som den er? Og så ville vi få udvidet vores nydelse af billederne.

Få er de perioder i kunstens historie hvor nydelserne ene skal bære kunstnerens arbejdsindsats. Utallige er derimod de værker som også formidler en nydelsesfuld oplevelse. Og som forløser og fortolker er N-N suveræn. Måske bør man ikke forlange mere af én bog der på grund af stofmængden begynder med en rolig vandring gennem middelalderens kunst for til stadighed at øge tempoet. Vor tids billedproduktion er (i forhold til de bevarede værker fra middelalderen) så stor at det enkelte værk og den enkelte kunstner kun opleves som glimt i hurtigløbets forbi. Malerierne i korskæringen i St. Bendts kirke i Ringsted får afsat fire sider og det er ikke én linie for meget. Per Kirkeby og Bjørn Nørregaard får hver et dusin linier og det er fire sider for lidt. Sådan kan man blive ved for det er i virkeligheden en umulig opgave N-N er blevet

stillet når han inden for vor tids kunst skal dele sol og vind lige. Det er ulig nemmere at lave et selektivt udvalg blandt afdøde billedmagere end blandt absolut levende nutidskunstnere. Men det skulle være gjort og det kunne begrundes med henvisning til det gode og omfattende bind II med kunstnerbiografier. Hvad får vi at vide om Hein Heinsen, Mogens Møller og Stig Brøgger ved at måtte nøjes med at læse at de fandt »sammen i et samarbejde om kunst, der inddrager større områder end sædvanligt. Efter den tømte skulptur blev der igen plads til referencer og deres udsmykning af Sjælsskolen ved Birkerød fungerer med mange bevidsthedsudvidende planer« (s. 452). Ingen illustration! Intet om hvilke bevidstheder! Hvordan større områder? Hvilke referencer?

Klogeligt undlader N-N at definere hvad kunst er. Det må vi slutte os til efter endt gennemlæsning. »Altsammen er med til at fylde formen med et spændt liv og gøre den til et kunstværk« (s. 11 om en 8000 år gammel fuglefigur). Elmelundemesteren i Fanefjord kirke er »en ringere kunstner« end Unionsmesteren i Undløse kirke (s. 63). Carl Blochs »farver kan være ufriske og effekterne grove. På den baggrund kan man afvise f.eks. fremstillingen af Christian II, men så har fremstillingen desuden den intensitet, der som al anden alvor gør krav på at blive taget alvorligt« (s. 256). Såvel materiel form som formens indre substans indgår i kunstvurderingen og det er rimeligt. Men hvad med motiverne? Er såvel bestillernes, kunstnernes som billedernes motiver »kunsten« uvedkommende? I hvert fald er det påfaldende at den store gruppe af borgerskabs-epitafier fra 1600-1700-tallet er udeladt. Måske er mange af epitafierne gjort af endnu »ringere« kunstnere end Elmelundemesteren – måske – men stadigvæk udgør de en markant billedproduktion bestilt af en markant befolkningsgruppe.

»Dansk kunst« er dog ikke ganske blottet for antydninger af kunstens tilblivelse og sociale sammenhæng. »Christian IV støttede kunsten, for at den skulle støtte ham« (s. 91). »Velfærdssamfundet var begyndt at gøre sig gældende, forbruget blev sat i system og affaldet hobede sig op. Heerup havde reddet lidt ud fra sin samtid og givet det nyt liv i sine skraldeskulpturer, der er farvet af ømheden for det slidte« (s. 443). Mere blive det sjældent til. Brugbare er sådanne antydninger ikke.

Det er formodentlig dette af guldalderens afhængige kunstsyn på den sjælfuldt fattede form som får N-N til at operere med en delvis forældet opfattelse af afhængighed kunstværker imellem, af centrum/periferi bevægelser i kunsten og dermed af dateringer af den ældre kunst. Over for N-Ns udlægning at »Stiftsbyerne var et eksempel for landsbykirkerne« (s. 26) i den romanske tid kan man pege på de seneste resultater som er fremkommet i forbindelse med udarbejdelsen af »Danmarks Kirker« hvor der med rette spørges om moderen (stiftskirken) er jævngammel med døtrene (lands-

bykirkerne) (jfr. Elna Møller i »Strejflys over Danmarks bygningskultur – festskrift til Harald Langberg« 1979). Her fremtræder et ændret syn på afhængighedsforhold som er et resultat af historikernes ændrede tolkning af samfundsstrukturen i Danmark i 1100-1200-tallet. Hvis man prioriterer den feudale produktion og jordejerklassens intentioner højere end kunstværkernes »spændte kraft« (s. 26) så får man bedre øje for døtrenes selvstændighed.

Det er vel også dette kunstsyn som bevirker at omtalen af kalkmalerierne i Fanefjord kirke er tam sammenlignet med N-Ns behandling af samme billeder i introduktionsbogen fra 1977. Derimod kan det ikke være dette æstetiserende kunstsyn som har ligget bag forlagets billedreproduktion. De berigende oplevelsesmuligheder som N-N med mestereskab kan viderebringe til læseren får ikke det bedste følgeskab i farvegengivelsernes virkelighedsfjerne kolorit.

Men det er opfattelsen af kunsten som frydefuld sjælsopløftelse der inspirerer Hans Edvard Nørregaard-Nielsen til en medrivende lystvandring. Under omtalen af vore romanske granitkirker finder han pludselig på at skrive at »det knaser fra gruset og lugter lidt bittert af forkrænkelighed fra gravenes stedsegrønne beplantning, men det er et rart sted at komme og et øjeblik være i årstidernes ring. Kirkerne ligger i lunken sommerregn med et akvariegrønt lys omkring sig eller i knitrende frost, så granitkvadren er som en knude af kulde, når man vil føle den i hånden. Det kan være et forår, hvor vintersæden har bredt det første spæde skær af grønt over markerne, og der er lærker inde i himlen eller efterår med røg fra brændende marker og skygger, der er melankolsk blå. Der holder også en flok unge foran Brugsen, de gasser knallerten op og en yndig pige siger kraftstjemmig, men det hører også med og er godt« (s. 32f).

Således anbefaler Nørregaard-Nielsen os at op-søge og opleve kunsten. Anbefalingen attesteres hermed. Gå med ham. Glæd dig. Og studer så »Om kunst I« fra 1977.

Axel Bolvig.

Danske og Norske Lov i 300 år. Festskrift udgivet i anledning af 300-året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov. Red. af Ditlev Tamm. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1983, LXII + 722 s., ill., indb. kr. 440,00.

». . . præsterne gik »her på kloden som levende antikviteter, som mindesmærker af en gammel elendig, ufornuftig smag«. Det var byrdefuldt under embedsforretningerne »at tale med dette åg om halsen, hvori der synes at hænge tvende spandek«. Dette kritiske standpunkt er Chr. Bastholms, udtrykt mod slutningen af det 18. århundrede om de

danske præsters embedsdragt. Kritikken blev ikke taget til følge. Autoriteterne fandt den eksisterende præstedragt både værdig, bekvem og billig, og til lige var den velegnet »til at skjule manden med alle hans personlige mangler og brøst«. Disse oplysninger er at finde i det netop udsendte omfattende festskrift i anledning af 300-året for Danske Lovs udstedelse. Sammesteds kan der over 2 sider læses om, hvordan det gik en ellers stille sommerdag 1936 i Randers ved Sønderbro, hvor en fredelig cirkuselefant på vej til bad skulle passere en ældre trækhest. Hvad der skete, skal ikke røbes her; blot skulle det gerne være illustreret, at der er tale om et meget vidtspændende festskrift, og det er ikke kun ennemæssigt. Det gælder også geografisk og tidsmæssigt. Der nås næsten hele Europa rundt og til Dansk Vestindien og så langt tilbage som til middelalder og helt frem til i dag. Nogle af bidragene er af mere historisk interesse, andre er højest dagsaktuelle og stiller konkrete forslag til dagens lovgivere.

I indledningen skriver udgiveren Ditlev Tamm, at der ved redigeringen har været lagt vægt på, at få DL belyst fra andre synspunkter end de traditionelt juridiske. Det er en særdeles prisværdig målsætning. I det følgende skal præsenteres de hovedgrupper af emner og synsvinkler, der er taget op.

Poul Eller og *Erik Dal* ser på DL som den fysiske genstand: en bog. Mens Eller kortfattet beskriver titelkobberet, går Dal veloplagt nærmere ind på en behandling af DL som en bog, dens typografi, oplagets størrelse, trykkeren m.m. Ud fra en dristig beregning anslår han oplaget til o. 3600. Mest interessant er måske hans samlede karakteristik af bogen: den forener to hensyn: »Den pompøse og gedigne udførelse dækker både den kongelige ambition og glans, som unge løver i den ny Højesterets sale reflekterede med velbehag – og praktiske behov hos svagtsynede gamle mænd, der søgte, at hævde retsudøvelsen i rigets fjernere, i dobbelt forstand uoplyste vråer«. Til den boghistoriske behandling slutter sig *Allan Karker* med et bidrag om sproget i DL. Både hos Karker og Dal anslås den linie (der også genfindes i en række af festskriftets øvrige bidrag), at der i DL er tale om en forening af gammelt og nyt. Det gælder såvel det sproglige som det boghåndværksmæssige.

En stor gruppe af bidragene beskæftiger sig som venteligt med DLs retshistoriske placering, dens kilder og tilblivelse. Udgiveren indleder selv med en gennemgang af de lovkommissioner, der omsider fik loven formuleret, et bidrag, der som *Svend Ellehøjs* om forholdet mellem Kongeloven og DL resumerer allerede foreliggende undersøgelser. For Ellehøjs vedkommende den af ham selv udarbejdede fremstilling til festskriftet om højesterets historie fra 1961. Tamm fastslår i overensstemmelse med den tidligere forskning, at DL står som et udtryk for kontinuiteten i dansk retsudvikling. Mange love er rene gentagelser af ældre lovregler. Det nye bestod mere i formen, at der er tale om en

omfattende lovbog, der tilsigtede at regulere større dele af retssystemet, en kodifikation. Det ses i sammenhæng med den unge enevældes forsøg på at gennemføre en mere centraliseret styring af samfundet. Vesttyskeren *Wolfgang Wagner* placerer DL i en større europæisk sammenhæng. Hans tese er, at DL var banebryder for en ny lovgivningsæra i Europa. Med absolutismens udbredelse blev DL en model for den praktiske lovgivning i Europa på to måder: som forbillede og som forlæg. Herefter gennemgås lovens betydning som sådan for en række europæiske landes vedkommende, og det påvises, at med absolutismens fald og liberalismens fremmarch, mister DL også sin tidligere status. Den større samlede lovgivning som forbillede forfalder, hvad Wagner meget beklager, idet han ikke undslår sig for udfald mod nutidens politikere og politiske system, der er »skyldige« i, at en ny ensartet og systematisk lovbog ikke kan opstå. Det forudsætter nemlig ifølge Wagner, at den politiske overlevelsessevne og den statslige orden skal være garanteret. Det mener han åbenbart ikke, at der er tale om i dag. Man fristes til at tro, at han ønsker om ikke den enevældige stat tilbage, så dog noget der ligner.

Wagners afhandling danner overgangen til en række specialundersøgelser, der behandler DLs betydning og anvendelse i en række enkeltlande og områder: Slesvig, Island, De vestindiske øer, Polen, Rusland. For et par af disse bidrags vedkommende turde det være et spørgsmål om ikke fødselaren, DL, havde været bedre tjent med, at siderne var blevet anvendt på en anden måde. Det havde de fleste læsere i hvert tilfælde. Jeg hentyder her bl.a. til bidraget om DL og Polen, hvor der gøres rede for, at DL nød høj anseelse i Polen blandt en del jurister og havde enkelte fortalere som model for polsk lovgivning. Interessant for de få specialister måske, men ikke særligt vigtigt at få belyst i forhold til andre emner omkring DL (mere herom nedenfor). I *Poul Erik Olsens* bidrag om DLs anvendelse på de dansk vestindiske øer er der meget nyt stof at hente. Specielt tages DLs anvendelse i forbindelse med slaveriet op. Slaverne var delvist underkastet DL, men nød ikke den samme retsbeskyttelse eller fik den samme straf for samme forførelse som frie kvinder og mænd. F.eks. synes voldtægt mod slaver at dømme efter mangelen på sager ikke at have været en handling, der førte til retsforfølgelse. Man kan hertil stille spørgsmålet, om slaverne overhovedet forsøgte at få den slags overgreb fulgt retsligt op. Efter slaveriets ophævelse gjordes *grundlaget* for strafferetsplejen ens for hele befolkningen på øerne. Det ville være interessant at få belyst, om *retspraksis* også blev det.

En anden gruppe bidrag samler sig om enkelte »bøger« eller paragraffer i DL. Det er fra to af disse, *Jens Ulf Jørgensens* om kirkeretten og *Anders Vinding Kruses* om ansvarsreglerne for dyr, at de to her i starten citerede historier er at finde. *Ole Fenger* gennemgår processen i DL og vurderer den posi-

tivt bl.a. på grund af dens ensartethed og tilnærmede lighed for loven. Lige så positivt bedømmer *Jørgen Nørgaard* paragraffen om husbondansvaret, en af de få endnu gældende bestemmelser i DL. Han argumenterer for, at denne paragraf fortsat kan tjene som hovedregel, når en arbejder forårsager en ulykke under sit arbejde: arbejderne kan ikke gøres ansvarlig for sådanne skader. *Erling Chr. Selvigs* bidrag former sig som en undersøgelse af kilderne til søretten i DL (og NL), og det påvises her, at lovene var i god samklang med samtidig nordeuropæisk søret, bl.a. den svenske sølov fra 1667. Med DL og NL skabtes den harmonisering af norsk, svensk og dansk søret, som endnu eksisterer. Det er ikke det mindst tankevækkende, at det kunne finde sted på et tidspunkt, hvor den dansk-svenske magtkamp endnu ulmede kraftigt. Andre bidrag i denne gruppe omhandler kontraktfrihed i DL, DLs formueretlige bestemmelser, stænder og socialgrupper i DL og majestætsforbrydelsen i DL. De giver tilsammen et spredt indtryk af enkelte af lovbogens bestemmelser, men dækkende kan de ikke siges at være. Udgifveren nævner selv i sin indledning, at det ikke har været muligt selvstændigt at behandle landboretten og reguleringen af bondens retsstilling i DL. Det er ikke mindst beklageligt på grund af denne samfundsgruppes centrale betydning, hvorfor der må tillægges den lovgivning, der vedrørte den, en ganske særlig vægt. Tilmed havde festskriftet ved at tage dette emne op kunnet bidrage med noget på en gang væsentligt og nyt på et vigtigt og lidet udforsket område.

Til gengæld bringes der noget nyt, hvad angår kendskabet til og anvendelsen af DL i praksis. *Knud Waaben* beretter om DL og lovgivningen i det hele taget, som den søgtes gjort kendt gennem skolerne fra det 18. til det 20. århundrede. Det fremgår med al tydelighed, at det er gået meget træt hermed. Lærebogsmateriale har manglet og lærernes viden har ikke slået til. Der har været langt flere ideer og forslag til indførelse af lovkundskab i skolen, end der i praksis er blevet gennemført, og nutidens skolars samfundslære dyrker hellere forfatnings- og forvaltningsforhold, sociale og økonomiske tilstande o. lign. Man aner et svagt suk fra forfatteren? Festskriftets vel nok vigtigste og mest banebrydende bidrag er *Jens Chr. V. Johannsens* og *Henrik Stevnsborgs* undersøgelse af DLs anvendelse i praksis. Der er tale om en case-study af et landområde på Falster og af købstaden Helsingør i årene før og efter 1683. Der er set på de underste retsinstitansers retspraksis. Ikke mindre end 3432 sager er blevet databehandlet efter den såkaldte »sagtypologiske registreringsmetode«, som den ene af forfatterne tidligere har været med til at præsentere for dette tidsskrifts læsere (bind 28, hæfte 2). Deres konklusion er, at DL efter få år er blevet almindeligt anvendt af fogderne på Falster, mens det gik betydeligt langsommere i Helsingør. Her fortsatte magistraten og i mindre grad byfogden med at regulere bysamfundets konflikter

i kraft af egen status og autoritet. En supplerende undersøgelse af domsafsigelserne i Helsingør 1726–30 dokumenterer, at DL på dette tidspunkt har vundet større anvendelse, men ikke større end på Falster allerede 3 årtier tidligere. Vigtigt er det også, at forfatterne ikke kan bekræfte den ofte gentagne påstand, at de danske underdommere under enevælden var af tvivlsomme kvalifikationer.

Tværtimod viser praksis ved de her undersøgte underretter. Forfatterne er selv de første til at påpege, at der ikke kan laves generaliseringer ud fra alene denne case-study, men det er på den anden side klart, at der her er tale om konkret og originalt bearbejdet kildemateriale og ikke blot løse påstande og formodninger om retspraksis på grundlag af enkelte udvalgte tilfælde. Det vejer nok så tungt, så indtil vi får denne undersøgelse fulgt op, vil Johannsens og Stevnsborgs resultater være de pålideligste og dem, fremtidige studier må forholde sig til.

En sidste gruppe af bidrag behandler retsforhold, der enten slet ikke eller kun nødtørftigt medtages i DL. Hertil slutter sig også et par bidrag, som det faktisk er mest muligt svært overhovedet at bringe i relation til DL; dels et bidrag om »Kongens København«, dels en specialstudie om overgangen fra dansk til svensk ret i Skåne. *Morten Westrup* ser nærmere på centraladministrationens indretning, specielt de tilsynsførende institutioner som generalfiskal og generalprokurør, herunder mangelen på regler desangående i DL og de lovjusteringer og instrukser, der måtte til i tiden efter 1683 for at bøde herpå. Godt nok skulle DL være en sammenfattende lovbog, men i fortalen nævnes det udtrykkeligt, at en »politiordning« holdes uden for og ville blive udstedt særskilt. I en indgående afhandling undersøger *Inger Dübeck* hvornår tanken om at udskille politiordningen fra det øvrige lovgivningsværk opstod og hvad, man egentligt forstod ved en politiordning. Hun har ved fornede arkivstudier fundet supplerende materiale til belysning heraf, samt søger at forklare hvorfor denne politiordning aldrig blev til virkelighed. Endnu mere stofmættet, men mere perifer i forhold til både DL og NL er *Hans Eyvind Næss'* nyttige opsummering af hans disputatsarbejde om de norske trolddomsprocesser 1560–1760. Artiklen indeholder til ære for fødselaren også en gennemgang af dennes og NLs paragraffer vedrørende troldom, men Næss må sluttelig konstatere, at disse paragraffer fik minimal betydning for norsk retspraksis.

Næsten lige så vidtspændende som artiklerne er festskriftets illustrationsmateriale; flere er endog i farver i denne flot udstyrede publikation. Hvem venter her at finde et fotografi af Jeremy Benthams påklædte skelet med hans mumificerede hovede mellem benene eller et billede fra en torvedag i Christiansted på St. Croix omkring 1900? Det har oplagt været redaktionens ønske at vække den potentielle læsers interesse for denne mursten af en bog bl.a. gennem billedvalget, og det lykkes i vid

udstrækning. Det kan sammenfattende om festskriftet udtrykkes, at dets indhold som festens genstand mere præges af kontinuitet end at nybrud, men at der er omend få nybrud, og at det med dets mangfoldighed giver læseren, der får bogen i hånden, lyst til at læse et bidrag snart her snart der. Og det er ikke så dårligt.

John T. Lauridsen.

Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. Administrationshistoriske studier nr. 7. Rigsarkivet 1983. G. E. C. Gads Forlag. 479 sider, ill. Kr. 134,20.

Selv om Birgit Løgstrups disputats er et led i Rigsarkivets administrationshistoriske studier, er det givet, at ikke mindst landbohistorikere med stor interesse vil søge til dette værdifulde værk. Forholdet mellem godsejere og bønder er ikke tidligere behandlet ud fra en så klar forståelse af, hvad det betød, at samme person var fæstebønders arbejdsgiver og offentlig administrator. Arkivar Birgit Løgstrup har med rette udnyttet kildemateriale fra såvel gods som amt og centraladministration til belysning af det omfattende emne.

Det syntes ikke muligt, om end ønskeligt, systematisk at indsamle materiale fra en række godser i forskellige amter; »hullerne« ville blive for store og sammenligningerne i mange tilfælde haltende. Forskeren har derfor resolut besluttet at undersøge forholdene på et gods, hvor det landbohistoriske materiale fra en lang periode var velanvendeligt (dog med et ret betydeligt minus, hvad fæstevæsenet angår). Hertil kommer, at *Løvenborg* ligger i et amt, hvor skatte- og udskrivningssager fra undersøgelsesperioden i stort omfang er bevaret, mindst dog for landmilitssessionernes vedkommende.

Til vurdering af den offentlige administration, som påhvilede godsejeren, var det overordentlig vigtigt, at der ikke blot fandtes skattekvitteringsbøger, reserveruller og »de traditionelle fæste- og godsarkivalier«, men tillige en intern godskorrespondance, navnlig i form af godsforvalter-indstillinger og godsejerens svar eller afgørelser (resolutioner). Det er korrekt, når Birgit Løgstrup fastslår, at man ikke ud fra en statistisk metode kan udvælge et repræsentativt gods, idet godsejernes holdning til mange væsentlige problemer naturligvis ligger uden for al statistisk opgørelse. Den, der har et indgående kendskab til fæstevæsenet på et stort antal godser, må således hævde, at det i mangfoldige tilfælde vil være umuligt at fastslå, om initiativet til at sætte en fæster fra gård (*forsiddelse*) er udgået fra godsejer eller godsforvalter – eller muligvis fra bonden selv. Og med rette fremhæver B. L., at »administrative procedurer og forbindel-

seslinier må ses i sammenhæng med deres indflydelse på fæsteforhold, fæsteperioder, årsag til fæsterskift, fæstebondens økonomi og i forlængelse heraf hans forhold til handelsforbindelser uden for godset (s. 15). Rigtigt ja, men naturligvis i de færreste tilfælde muligt at påvirke i enkeltheder.

Birgit Løgstrup indleder med et afsnit om godsejerstyret som system. Med god grund tager hun afstand fra den uheldige brug af ordet *feudalisme* og foretrækker at tale om *patrimonialisme* eller det patrimoniale system. Bedst synes det at anvende det danske *godsejerstyret*. Dette værk giver god oplysning om væsentlige sider af landbosamfundet under enevælden.

»Godsejeren kunne naturligvis udmærket være en kvinde« (s. 34). Ja, det forekom ret ofte, at en kvinde som enke beholdt hovedgården. Noget fuldt tilsvarende gjaldt ikke ved fæstegårde; en afdød fæsters enke måtte som oftest gifte sig med den nye fæster, hvis hun ville blive ved gården. Severin Løvenskiolds enke, Magdalene Charlotte Hedevig v. Numsen, omtales sikkert med rette som »en særdeles habil, men skarp godsadministrator«; sidehenvisningerne i »Person- og stedregister« synes dog her utilstrækkelige. Det er Louis Bobés karakteristik, der anføres under gengivelsen af Jens Juels portræt s. 191: »en af de betydeligste og mest tiltalende kvindeskikkelser, Danmark på hin tid opviser«. Der burde vel tilføjes: blandt de relativt få, som findes omtalt af historikere.

I sin udførlige fremstilling af godsejerstyrets konsekvenser for de administrerede (s. 50–61) anfører B. L. som et karakteristisk træk sammenblandingen af offentlig og privat ret. »Godsejeren havde frie hænder til at benytte sine offentlige beføjelser til privatøkonomiske formål. Derigenem var fæstebonden helt udleveret til godsejerens forgodtbefindende og fik snævrere grænser for sine økonomiske og private forhold« (s. 51). Ja, det er den fremherskende bondeundertrykkelsesteori. B.L. har utvivlsomt ret, når hun skriver, at det »normalt« kun er den negative side af systemet, som sættes i forbindelse med godsejerstyret. Selv skriver hun (s. 52), at man oftest overser »den tryghed, der normalt var forbundet med godsejerstyret«, og hun anfører bl.a. den beskyttelse, livsfæstet gav, og at godsejeren efter en dårlig høst var indstillet på at sikre bønderne føde- og sædekorn, ligesom han måtte opfylde sin forpligtelse til at indbetale fæsternes skatterestancer til amtsforvalteren. På linie hermed nævner hun, at det, når en fæster måtte afstå sin gård p.g.r.a. alder, blev pålagt den nye fæster at udrede en passende årlig aftægt til den fratrædende. Meget taler dog for, at de to fæstebønder, den fratrædende og den tiltrædende, i høj grad var medbestemmende m.h.t. aftægtskontraktens indhold, navnlig i de talrige tilfælde, hvor den nye fæster var forgængerens søn eller blev hans svigersøn. Efterlod en fæster sig umyndige børn, blev godsejeren i henhold til loven deres formynder. Vanskeligt lader det sig som re-

gel fastslå, hvorvidt der ved skifteforvaltningen blev taget større hensyn til godsejerens end til boets interesser; her måtte også godsforvalterens vurdering spille ind.

En væsentlig kilde til forurettelse af bonden lå – som fremhævet af B. L. – i de ubestemte krav, godsejeren kunne stille til bygningernes vedligeholdelse, uden at der forelå noget bevis for, hvorledes tilstanden havde været ved fæstets indgåelse. En nytiltrædende fæster burde her have fordel af frd. af 15. januar 1701, der påbød, at intet måtte udtages af forgængerens bo, »førend deraf til gårdens avlings fortsættelse er udredet en plov med 8 dygtige bæster, en vogn og harve med fornødent redskab og så mange tønder sædekorn af alle slags, som til gårdens sæd udkræves . . . Hvis de ei findes in natura, skal betalingen dertil udtages forud af boet og det manglende straks til gården indkøbes«. Desværre blev loven utvivlsomt navnlig på det sidste punkt omgået i en udstrækning, som eftertiden ikke har mulighed for at bedømme. Det fremgår direkte af adskillige fæstebreve, at end ikke bestemmelsen af besætning og sæd altid blev overholdt; en fratrædende fæster nød som regel ingen virkelig fordel af at have forberedt gården, og såvel den nødvendige hestebestand som udsæden blev vurderet til en høj pris, til skade for den nye fæster. Lidt forenklet hedder det, at godsejernes og arvingernes interesser faldt sammen, når en fæstegård skulle føres videre af en enke med uforsørgede børn (s. 53). Hvis enken kunne se hen til, at gården ret snart ville blive overtaget af en søn, blev denne i realiteten bedst stillet, selv om det undertiden blev pålagt ham at bidrage til nogle søskendes livsophold.

Problemet restancer og lovens påbud om, at godsejeren, hvis han købte noget af »sin bonde«, skulle betale, som om han købte af en fremmed, fører ind på spørgsmålet om fæstebønderes overskudsproduktion (s. 97 f.). Det kan med ret stor sikkerhed oplyses, hvad en fæstebondes faste *udgifter* beløb sig til, især fæsteafgifter, skatter og tiende, ofte tillige folkeløn og visse andre udgifter. Derimod har vi som regel ikke sikre tal til belysning af bondens *indtægter*, navnlig fordi foldudbyttet variede fra år til år. Birgit Løgstrup diskuterer s. 207 nationaløkonomen V. Falbe Hansens og »hans efterfølger i moderne tid, historikeren Thorkild Kjærgaard« m.h.t. deres opfattelse af forholdet mellem landboreformer og konjunkturer. Da sidstnævnte lægger afgørende vægt på konjunkturforholdene, er der al grund til at skelne mellem betydningen af høj kornpris i enkelte år og prisstigningen gennem en længere periode. Kun den sidste har gunstig betydning for bønderne. De høje priser, der fulgte efter misvækstår, var uheldige for de mange bønder, der i det følgende år måtte købe sædekorn. Dyrtdisår drog mange gårdforsiddelser efter sig.

Langt det største afsnit (II) belyser *godsejerstyre og skattevæsen* (s. 63–246). Man møder her godseje-

ren som skatteopkræver, og hen ad vejen omtales de forskellige former for skatter: jordskatter, personskat, konsumtion og folkeskat, samt de ændringer, som fandt sted. Stor interesse knytter sig til ekstraskatten af 1762 (s. 108–131), der i modsætning til den tidligere folkeskat ramte alle over 12 år (fra 1764 16 år). Fra 1760 blev den erhvervsaktive del af inderstegruppen skattepligtig overfor godsejeren, men ved ekstraskatten udvides denne administration til hele inderstegruppen. Godsets administrative opgaver blev i høj grad forøget. Omkring 1770 opkrævede Løvenborg jordskatter fra 87 bønder, men ekstraskat for ca. 600 personer. Sognepræsten måtte, med hjælp fra sognet, sørge for skattemandtal, og især hans vurdering af sognebørnenes skatteevne blev en omstridt opgave. Stadig måtte ændringer foretages. I Holbæk amt fritoges især mange husmænd p.gr.a. alder og ringe indtjeningsmuligheder. Fra 1764 blev alle fra fæstebonden og nedefter fritaget for hjælpeskat, der så skulle ydes gennem en rangskat og af personer, der socialt stod over fæstebondestanden. Godsejerne havde ingen interesse i at huse inderster, der ikke selv var i stand til at betale ekstraskat, og det omvarende proletariat fik strengere vilkår. Fæstebøndernes restancer på Løvenborg gods 1777 og 1778 viser, at deres økonomiske forhold forværredes; dog var ca. 30% gældfrie. Antagelig lå de samlede fæsteafgifter på godset 1/3 højere end skatterne til staten. Antallet af fæsterskift steg i 1770erne. Da en frd. af 30. jan. 1793 undrog til sognefogderne at inddrive restancer, kunne godsejerne ikke mere anvende disse som et led i deres fæstepolitik. For første gang blev der indført en skarp adskillelse mellem offentlige og private afgifter i skatteadministrationen. Fæsteprotokollen på Løvenborg viser, at restancer ophørte at være årsag til fæsterskift.

III *Godsejerstyre og udskrivningsvæsen* (s. 247–357) skildrer landmilitærens indførelse i Danmark og den følgende udvikling, der lagde vægt på ændringer i bestemmelserne om tjenestalder og -tid, samt de restriktive indgreb, som udskrivningsvæsenet medførte for den mandlige landbefolkning i det 18. århundrede. Der indledes med et rids af baggrunden for den nationale hær, der indførtes ved frd. af 22. febr. 1701. Lægder på 20 tdr. hartkorn bøndergods blev på krongodset indrettet af amtmanden, men på proprietærgods af godsejerne. Dreng og karle over 14 år og husmænd under 35 blev lægdsvis optegnet i krigsforbøger sammen med lægdsvis gårde og brugere, første gang udarbejdet af 5 særlige udskrivningskommissioner, som i hver landsdel bestod af 1 eller 2 stiftamtmand og en regeringsembudsmand samt obersterne fra det stedlige regiment og amtmændene. Hovedansvaret for udskrivningsvæsenets videre funktion lå hos sessionen, d.v.s. lederen af det stedlige regiment, amtmanden (med amtsforvalteren som stedfortræder), samt hos land- og krigskommissærerne: en på Sjælland, en på Fyn og to i Jylland; de blev for

fremtiden sekretærer for hver sin landmilitssession. – Karlen blev »præsenteret« af godsejeren på det gods, hvor han tjente, men sessionen tog den endelige beslutning om hans indskrivning som soldat. Eventuelle stridsspørgsmål blev afgjort af sessionen, men vigtigere spørgsmål skulle henvises til domstolene eller til afgørelse ved kgl. resolution.

Landmilitsten af 1701–02 bestod lige til 1788; dog var den ophævet i en kort periode efter Christian VII's regeringstiltrædelse. Udskrivningen byggede vedvarende på en lægdsinddeling efter bøndergodsets hartkorn. Lægderne varierede i størrelse (jvf. disputatsens bilag 9) og var fra 1774 kun på 22 tdr. hrtk.; der blev altså udskrevet et voksende antal landmilitssoldater. Landets militære styrke ændredes i 1760'erne fra en hovedsagelig hvervet hær til en national hær med svag uddannelse. I visse perioder blev der indordnet udskrevne soldater i de hvervede tropper; det skete under urolige politiske forhold. Sessionens sammensætning ændredes først i 1774.

Da den korte ophævelse af landmilitsten medførte, at mange karle og drenge rømte fra proprietærgodserne, opnåede godsejerne, at kongen – trods modstand fra konseillet – den 4. febr. 1733 genindførte landmilitsten og samtidig indførte stavnsbåndet. Storbrugerne fik derved bedre hold på arbejdskraften: den mandlige del af landbefolkningen måtte fra da af forblive på det gods, hvor karlene var født, indtil militærtjenesten var udstået eller til det fyldte 36. år. Drengene blev ved 14-års alderen indført i reserverullen og restriktionerne efterhånden udvidet. Stavnsbåndet gjaldt 1742 fra det 9. og 1764 endog fra det 4. år. Godsejeren kunne dog fritage en karl for registreringspligt og den hermed forbundne risiko for udskrivning til soldatertjeneste; han kunne også give karle fripas, gerne mod betaling. Derved opnåede godsejeren en økonomisk gevinst, men han risikerede på den anden side at få pålagt bøde af sessionen i tilfælde af vakance i godsets lægder (s. 263). Overfor gårdfæstnægtere og gårdforiddere fik godsejeren i forbindelse med militærlovgivningen andre tvangsmidler i hænde, og under kvæggæsten i 1740'erne blev det fra 1. juli 1746 påbudt, at udtjente karle skulle fæste gård på det gods, hvorfra de var udskrevet. Direkte fæstetvang fik godsejerne ikke indført; derimod kunne de fra 1774 enrøllere en fæstnægter til yderligere tjeneste. – Fra 1705 krævedes der bevilling fra sessionen, hvis soldaten ville gifte sig, men hensynet til soldaternes erhvervsduelighed var i reglen afgørende for ægteskabstilladelse. Imidlertid fastslog forordninger af 1764 og 1774, at hverken regimentschefen eller nogen anden kunne forbyde soldaten at indgå ægteskab. Kvindestavnsbånd blev aldrig indført, men på Bidstrup gods hed det 1756 i en godsforvalters instruks, at han skulle sørge for »at få de formuende duelige piger gift på godset!«

Birgit Løgstrup påpeger i et kapitel om administrationen af udskrivningsvæsenet bl.a. godsforval-

terens indflydelse og omtaler de opgaver, som den af landsbyfællesskabet udpegede lægdsmand måtte varetage. Kildematerialet tillader hende desværre ikke at fastslå, i hvilket omfang lægdsmandsinstitutionen har fungeret. På strølægderne voldte selvejerbøndernes interesse i at fritage deres egne sønner fra militærtjeneste visse vanskeligheder, og det samme gjaldt deres ret til at sælge fripas til karle i jordløse huse. Problemerne var særlig store i Koldinghus amt med dets mange selvejere (efterhånden 230 strølægder uden proprietærgods!).

I afsnittet »Kartoteker og folketal« redegøres der bl.a. for det komplicerede lægdsrullesystem, samt for udskrivningens praktiske gennemførelse og de hermed forbundne problemer. Var personregistreringen pålidelig? Sandsynligvis. Reserverullen var godsets kartotek, der kunne dokumentere, om en karl var »bundet i godsets navn«, eller han var frikarl. En tabel belyser antallet af registreringspligtige på Løvenborg gods 1733–88 (s. 306). Samtidig oplyser Birgit Løgstrup med henvisning til bilag 12, at Sjællands stift i 1769 havde den tætteste befolkning af ugifte mandspersoner i forhold til areal.

Nogle kapitler besvarer de simple spørgsmål: Hvem var bondekarl? Hvem skulle være soldat? Hvem kunne kasseres? Udskrivningsvæsenets virkninger på Løvenborg belyses. Godset havde i periodens sidste del behov for mere mandskab, end der var til rådighed. Det fremhæves, at »den hårde linie i godsets befolkningspolitik« havde til formål at skaffe tilstrækkelig hjælp til landbrugsarbejdet samtidig med, at der som minimum skulle præsteres en soldat pr. lægd. Først et overskydende antal karle sikrede godsejeren frihed til at undtage, hvem han ville. Løven fritog ikke husmænd for soldatertjeneste ved lovformeligt fæste, som det var tilfældet med gårdmænd. Men en afsat gårdmand var ilde stillet og kunne ofte kun ved rømning undgå at blive præsenteret som soldat. B. L. anfører et eksempel og noterer med rette, at »den samme negative sammenkædning af soldaterpræsentation og fæstevæsen« også kendes fra andre godser. I et følgende kapitel giver hun et klart indtryk af debatten om udskrivningsvæsenet og gennemgår hovedlinierne i den nye udskrivningslov af 20. juni 1788, der i forbindelse med stavnsbåndsløsningen afsluttede den patrimoniale forvaltning af udskrivningen. I en »Sammenfatning« gør hun rede for væsentlige sider af udviklingen 1701–88, ikke blot med henblik på Løvenborg gods.

I afsnit IV, »Godsejerstyrets opløsning«, anføres en række teoretiske, praktiske samt strukturelle og økonomiske årsagsforklaringer. Endnu i 1760'erne forekom nydannelser, der pegede mod en styrkelse af godsejerstyret. Men udviklingen vendte. 1788-reformen fritog som omtalt godsejerne for at stille soldater, opkrævningen af skatterestancer blev i 1793 overdraget til sognefogderne, men så længe fæstevæsenet bestod, hvilede ansvaret for selve

skatteoprævningen på godsejeren. Skifteretten blev i 1817 frataget de mindre godsejere, mens ejere af komplette godser samt lensbesiddere beholdt den indtil 1850. Birkeretten afløstes helt med grundloven af 1849. – På Løvenborg gods foregik den private administration i en sådan form, at den i mange henseender fremstod som en parallel til den offentlige administration, fremgår det af Birgit Løgstrups indgående undersøgelser. I praksis var der dog forskelle.

Ud fra de resultater, der fremgik af II og III, kan det fastslås, at godsejerstyret allerede var gået i opløsning som landsomfattende system for de lokale forhold. Dets svagheder kom bl.a. til syne under forsøget på at udvide det til nye persongrupper. Da skatteoprævningen udstraktes til den store inderstegruppe ved indførelsen af ekstraskatten 1762 stod det klart, at den patrimoniale forvaltning kun kunne fungere sammen med fæstevæsenet. Inddragelsen af de lavere sociale lag medførte (utilsigtet) dårligere levevilkår for disse, og med den nye skattelov fulgte et faldende skatteprovenu. Uheldige var også de nye strøægproblemer og det forhold, at selvejerbøndernes holdning m.h.t. lejernes skatter afveg fra godsejernes. De praktiske landboreformer i sidste trediedel af det 18. århundrede indledte en opløsning af godsstrukturen, og det betød samtidig, at grundlaget for den patrimoniale forvaltning på landet blev ophævet. B.L. vil mene, at det var i godsejernes egen interesse at blive fritaget for visse offentlige forvaltningsopgaver. Administrationen var blevet en byrde. Men hoveriet ønskede de fleste godsejere at bevare af hensyn til hovedgårdens drift.

Birgit Løgstrup formoder, sikkert med rette, at en del af forklaringen på den fredelige udvikling skyldtes den indflydelse, de nye ideer om frihed og lighed efterhånden havde på godsejerne. Det kom ofte til relativt forsonlige litterære fejder mellem reformtilhængere og -modstandere. »Og den egentlige grund til bøndernes passivitet over for godsejerstyret som helhed var formentlig, at de på trods af de mange muligheder for udnyttelse fra godsejers side oplevede systemet som trygt, med deres og godsejernes fælles interesse i fæstegårdens drift som et indbygget sikkerhedsnet«. B. L. holder dog døren åben for flere muligheder, navnlig det forhold, at godsejerstyret både blev lempet og gik i opløsning i samme takt, som bønderne i økonomisk henseende var i stand til at udnytte nye vilkår, bl.a. udsigten til at blive selvejere.

Det må anerkendes, at Birgit Løgstrup ikke har begrænset sig til Løvenborg, men har hentet illustrerende eksempler fra godser og amter i flere egne af landet. En samlet omtale af væsentlige træk

til belysning af fæstevæsenet er ikke forsøgt og kan måske siges at ligge uden for opgaven.

Læserne kan med rette mene, at denne anmeldelse i langt højere grad refererer end kritiserer Birgit Løgstrups disputats. Det skyldes ikke blot anmelderens ringe kendskab til en del af kildematerialet, men må ses i sammenhæng med forfatterens omhyggelige fremstillingsform, der er egnet til at afværge adskillig kritik. Det er et gennemgående træk, at B. L. ikke nøjes med at meddele sikre kendsgerninger, men tillige anfører en række andre muligheder, der ikke uden videre kan afvises, og som i mange tilfælde udvider forståelsen af specielt omhandlede emner, ja, af centrale landbop problemer overhovedet. Det har medført en del gentagelser, men det er vigtigt, at ethvert problem anskues i sin fulde sammenhæng.

Den fortrinlige »Zusammenfassung« (Übersetzt von Rosemarie Løgstrup) s. 380–395 er udførligere end Birgit Løgstrups »Sammenfatning« (V) og dækkende for afhandlingen i dens helhed. Noter er anført samlet s. 396–435, afsnit for afsnit, og det er afgjort en fordel for læsere, der må ønske at slå op på tidligere henvisninger. Derefter følger 15 bilag, hvoraf de fleste vedrører forhold på Løvenborg gods. Der afsluttes med oversigter over utrykte kilder, trykte kilder og litteratur, person- og stedregister (under eet) samt sagregister. Et skønsomt udvalg af portrætter og andre illustrationer forhøjer bogens værdi.

Fridlev Skrubbeltrang.

Hans-Nobert Lahme: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871–1900). Eine Studie zur Entwicklung von Theorie und Praxis in der frühen dänischen Sozialdemokratie. Gleichzeitig ein Beitrag zur Diskussion der Agrarfrage in der europäischen Sozialdemokratie vor dem ersten Weltkrieg. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 76. 1982. 415 s., kr. 140,80.

Hans-Nobert Lahmes omfattende afhandling, der i november 1982 blev forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet, er et stort anlæg forsøg på at analysere socialdemokratiets politik 1871–1900 i forhold til landarbejderne.¹ Da disse udgjorde den kvantitativt største del af den samlede arbejderklasse, måtte det være et centralt felt for partiets teori- og praksisudvikling. Det er tilsvarende en oplagt forskningsopgave, som tidli-

1. Vel vidende, at differentieringen i landarbejderklassen var stor, fra den helt besiddelsesløse daglejer til den husmand, der næsten kunne forsørge sig og sin familie, accepterer jeg Lahmes samlebetegnelse »landarbejder« (jvf. s. 32–33) for hele klassen. For en diskussion heraf se i øvrigt Per Bojes anmeldelse (disputatsopposition) i Årbog for Arbejderbevægelsens historie 1982, s. 219 ff.

gere kun er taget op til en samlet undersøgelse af Henning Grelle i »Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871 – ca. 1903« (1978). Det er yderligere Lahmes formål at placere den danske socialdemokratiske agrarpolitik i international sammenhæng, d.v.s. i forhold til både teori og praksis i den tidlige internationale socialistiske bevægelse.

I perioden fra socialdemokratiets grundlæggelse til vedtagelsen af husmandsloven 1899 gennemgik det danske landbosamfund radikale forandringer som følge af den internationale krisens gennemslag i midten af 1870'erne, opbygningen af en selvstændig forarbejdningssektor i andelsbevægelsens former og en definitiv integration i verdensmarkedet. Samtidig vandrede titusinder fra land til by og/eller oversøiske egne. Politisk blev landbosamfundet spændt op i forfatnings- og kulturkampen mellem højre og venstre, mellem paternalistisk kapitalisme og øvrighedsstat hos godsejerne² og liberalisme og demokratisk selvorganisering hos bønderne, mellem nationalisme og behersket nationalfølelse, mellem militant forsvarsagitation og antimilitaristisk radikalisme. Kort sagt var det en periode med intense sociale og politisk-ideologiske modsætninger.

Hvor var landarbejderne i denne proces? Midt i og udenfor. Økonomisk og socialt hårdt udbyttede af de øvrige klasser, politisk stort set uden indflydelse lokalt og nationalt. Lahmes indledende redegørelse (kap. 2) for disse økonomisk-sociale, klassestrukturelle og politiske forhold er temmelig summarisk. Realoplysningerne om landarbejdernes levevilkår er sparsomme, trods det for periodens vedkommende efterhånden forbedrede kilde-materiale.³ Han understreger den »Sonderentwicklung« (s. 23), som den danske kapitalisme frembød ved at have sin dynamiske sektor i de agrare relationer. Men i dette afsnit mangler Lahme et blik for det politiske og socialt-kulturelle særpræg i det danske landbomiljø, hvor bønder på en gang gennem imponerende selvorganisering skabte deres position som dominerende klasse i mange årtier, udviklede et sæt af politisk-ideologiske og kulturelle normer, hvis efterslæb vi stadig lever med og samtidig satte sig eftertrykkeligt på underklassen. Denne manglende følsomhed over for den faktiske situation på landet får betydning for Lahmes tese og konklusioner.

Fremstillingens udgangspunkt er følgende: »Die

Bedeutung des politischen Potentials der Landarbeiterbevölkerung frühzeitig erkannt zu haben, gehört zu den hervorragendsten Leistungen der politischen Arbeiterbewegung in Dänemark« (s. 35). Hertil ville jeg føje: erkendelsen af landarbejdernes politiske potentiale og *begrænsningerne heri* var arbejderbevægelsens store fortjeneste. Thi, som det nedenfor skal diskuteres, blev det næppe så meget som landarbejdere, at de væsentligt styrkede bevægelsen, men først da de var vandret ind til byerne.

Det måtte imidlertid være en hovedopgave for den tidlige arbejderbevægelse at sammenknytte byarbejdernes faglige og politiske kamp med en organisering og selvstændiggørelse af landarbejderne. Om disse bestræbelser handler Lahmes studie. Eller rettere: Den koncentrerer sig om ledelsens politikudvikling i forhold til landarbejderne og lader, måske i for høj grad, samspillet med den samtidige organisations- og kampbevægelse i byerne være en given, udiskuteret baggrund.

Undersøgelsen er disponeret i to hovedpartier: I kapitel 3 og 4 analyseres socialdemokratiets agrarteori, agrarprogrammer og de tilsvarende internationale teorier, programmer og det danske partis placering i forhold hertil. Kapitel 5, 6 og 7 er en undersøgelse af partiets praksis i agitation, organisationsbestræbelser og stillingtagen til de forskellige reformforslag i 1890'erne om tilvejebringelse af jord til landarbejderne.

Agrarteorien og den praktiske holdning til klasserne på landet har altid været et svagt punkt i de socialistiske bevægelser. På det tidspunkt, hvor den danske bevægelse skulle etablere sig i et overvejende agrarsamfund, var der ikke meget at hente i den internationale bevægelse. Der var ingen analyser af samfund med en agrarstruktur som den danske, og de programmatisk erklæringer indskrænkedes til en kongresvedtagelse i 1. Internationale om afskaffelse af privatejendom til jorden og udviklingen af kollektive besiddelsesformer.⁴ Men intet om, hvorledes socialister i praksis skulle forholde sig under vidt forskellige landbrugsstrukturer. Danskerne måtte finde deres egen vej, og de blev, som Lahme flere steder pointerer, de første socialister der udviklede et agrarprogram. Både Pio og hans efterfølgere i 1880'erne måtte overveje deres syn på dels de principielle, langsigtede mål og dels de aktuelle reformkrav. Lahme analyserer detaljeret denne programudvikling og diskuterer den i forhold til den almindelige teoretiske udvikling i Socialdemokratiet.

-
2. Lahme karakteriserer Højres/godsejerens position som »restfeudal«. Det finder jeg misvisende. Økonomisk var godsejerne »moderne« kapitalister så gode som nogen industrikapitalister i byerne. Politisk var Estrups regime en konservativ øvrighedsstat, der ikke kan sammenlignes med de feudale styreformere. Han havde ud over godsejerstøtte, tilslutning fra dele af gårdmandsklassen, og store dele af byernes borgerskab og småborgerskab, tilmed omend i stærkt begrænset omfang fra arbejdere.
 3. Det ville være oplysende om baggrunden for det tidligere socialdemokratiske arbejdsbetingelser, hvis oplysningerne i tabel I–V (s. 19–20) havde været ført et par årtier bagud.
 4. Julius Braunthal: Geschichte der Internationale I, Hannover 1961, s. 149.

De agrarpolitiske elementer spillede en betydelig rolle i alle partiets programmer og var i flere perioder og på kongresserne genstand for intense diskussioner, selv om det måske er en overdrivelse, når Lahme hævder, at disse ligefrem var de første teoretiske diskussioner overhovedet. Det er hans opfattelse, at der skete en udvikling fra en mere principiel socialistisk, kollektivistisk målsætning til en reformistisk, fuldbyrdet i 1890. Denne udvikling fulgte den generelle teori- og politikudvikling i partiet, ja den var vistnok, i følge Lahme, mere markant reformistisk ved periodens slutning end den øvrige teori og politik. Denne udvikling fandt sted på trods af en betydelig indsats i 1880'erne for at introducere og udbrede marxismen. Navnlig i 1888-programmet ser Lahme en modsætning mellem marxistiske principper og en reformistisk realpolitik, som blev definitivt knæsat i 1890 og derefter praktiseret i partiets positive stillingtagen til husmandsloven i 1899. Ind i dette forløb slyngede sig også en fortsat ganske stærk påvirkning fra lassalleanismen, udtrykt blandt andet i krav om statslig støtte til kreditgivning og om produktionsassociationer. Det er ikke stedet her omfattende at kommentere denne yndlingstese hos Lahme, som han har fremført andre steder og som er blevet stærkt kritiseret.⁵ Belæggene for at det præcist var lassalleanisme, der influerede partiets teori og program, finder jeg spinkle. De pågældende teorielementer var snarere udtryk for et fælles idégodt i den internationale bevægelse. Heri indgik også lassalleanske tankegange, men i lige så høj grad reminiscenser fra Louis Blanc, Proudhon og radikal-demokratiske reformbevægelser. På dette sidste område kunne det danske parti finde tilsvarende ideer og reformforslag fra de radikale, almindemokratiske traditioner på venstrefløj. Lahme diskuterer kun sådanne forbindelseslinjer i sammenhæng med vurderingen af andelsbevægelsen, navnlig omkring Borgbjergs positive vurdering af denne, og reformdiskussionerne i 1890'erne. Men jeg finder, at teori- og programudviklingen helt fra 1872 må ses som udtryk for både en påvirkning fra den internationale socialisme, en forholdsvis selvstændig holdningsudvikling og en løbende »dialog« med den hjemlige radikal-demokratiske fløj. Denne smidige sammenfletning af forskellige nationale og internationale tendenser gav den danske bevægelse dens styrke som reformbevægelse og samtidig, set med marxistiske øjne, et sløret teoretisk standpunkt, omend jeg ikke kan følge Lahme i allerede at karakterisere 1888-programmet som reformistisk, hvad enten det var »bevidst« eller »la-

tent« (s. 94). Det forekommer mig, at Lahme ikke her skelner mellem langsigtede mål, som er klart socialistisk formulerede, og aktuel reformpolitik, som skulle afhjælpe akutte problemer for den agrare underklasse.

I nogle af sine teoretiske vurderinger, bl.a. i de ideologikritiske ekskurser, holder Lahme de danske programmer op mod formodet marxistiske/revolutionære teorier. De må tages med nogen forbehold, eftersom der ikke var/er udviklet en fuldstændig og entydig marxistisk agrarteori, der kan/ kunne anlægges som målestok for arbejderbevægelsens politik. De meget omfattende og fortjenstfulde, kritiske redegørelser for den internationale socialisme og marxismes (manglende) agrarteori har nok fået Lahme til at overbetone den danske udviklings forbindelse hertil og underbetone sammenhængen til den nationale diskussion. P. Knudsen spiller med rette en stor rolle i fremstillingen. Samtidig med at han var ledende i introduktionen af marxismen,⁶ så stod han solidt plantet i den danske virkelighed og erhvervede sig efterhånden betydelige indsigt i de sociale forhold. Tillige forstod han at skelne mellem de forskellige tendenser inden for venstreblokken og spille på de alliancemuligheder, der bød sig for den endnu forholdsvis svage arbejderbevægelse.

Omkring Socialdemokratiets 4. kongres i 1890 kulminerede agrardebatten. Forud var gået opgøret med de såkaldt revolutionære, hvis kritik af partiets teori og praksis blandt andet var rettet mod opfattelsen af udviklingstendenserne i landbruget og alliancepolitikken med Venstre. Eksklusionen af de revolutionære var udtryk for en styrkelse af den almene reformistiske strategi. Yderligere var det i 1888 lykkedes partiet på et møde af sjællandske landarbejderforeninger at styrke disses organisatoriske binding til socialdemokratiet på grundlag af 1888-programmet.⁷ Endelig havde der på de skandinaviske arbejderkongresser været stærke fortalere for en klarere marxistisk opfattelse af de agrare udviklingstendenser. På partikongressen stod modsætningen mellem en gruppering omkring P. Knudsen og næsten alle landarbejderrepræsentanter på den ene side og de betydeligste faglige ledere af byarbejderne i både hovedstad og provinsbyer på den anden. Disse sidste argumenterede for socialistisk fællesdrift som partiets mål, mens den første gruppe i højere grad betoned konkrete statslige reformer for landarbejderne. Lahme ser modsætningen som udtryk for en deling mellem en »städtisch proletarischen und radikalen« og en »landarbeiterfreundlichen und agrari-

-
5. Se Erik Strange Petersen m.fl.: Den såkaldte Lassalle-reception – eller La'salle, hvad ikke kan stå. Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie 10, 1978, s. 50–58.
 6. P. Knudsens store foredrag om marxismen 1885 blev holdt i *Studentersamfundet* og ikke som anført af Lahme i *Studenteforeningen*.
 7. Henning Grelle, anf. arb., s. 110 Lahme omtaler ikke dette forhold i sin redegørelse for baggrunden for agrardebatten på 1890 kongressen.

schen Linie« (s. 121). Det var, som Lahme understreger, næppe en modsætning mellem marxister og reformister. Reformister var de alle i strategisk henseende. P. Knudsen-linjens sejr var snarere udtryk for en konsekvent erkendelse af en aktuel reformpolitikens nødvendighed for at vinde landarbejderstemmer, hvilket måtte være alfa og omega for en reformistisk strategi. For P. Knudsen hang sagerne godt sammen: socialistisk fællesdrift på langt sigt og forbedringer af de sociale forhold umiddelbart var ikke modsætninger. Problemet blev, at den sidste del af strategien forblev den eneste realiserede, som det viste sig i de følgende årtier.

Det er Lahmes store fortjeneste, at han placerer de danske debatter i en international sammenhæng og fremhæver dem som de første betydelige præciseringer af en mulig socialdemokratisk agrarpolitik. Han påviser ligeledes, at det danske program påvirkede dele af det tyske socialdemokrati, navnlig den reformistiske fløj i Bayern, og muligvis dele af de franske socialistpartier. Derimod lagde SPD som helhed sig på Breslau kongressen i 1895 fast på en »marxistisk« linje, der i realiteten blokerede for en reformpolitik over for landarbejderne. I Danmark vandt taktikken over teorien og det resulterede i en specifik dansk reformisme.

Hvad dette fik af praktiske følger for agitation overfor og organisering af landarbejderne er temæet for afhandlingens anden hoveddel. Lahme forfølger her meget detaljeret et kompliceret forløb, hvor mange bolde skal holdes i luften samtidig: landagitationens omfang, dens indhold, forholdet internt i arbejderbevægelsen mellem parti og fagbevægelse, forholdet mellem arbejderbevægelsen og venstregrupperne og endelig det intrikate spil omkring Fernando Linderberg og hans Dansk Arbejderforbund. Fra Internationalens start til landagitationens foreløbige kulmination i 90'erne var målet at knytte landarbejderne til arbejderbevægelsen gennem selvstændige foreninger, d.v.s. en selvstændiggørelse både i forhold til bønderne/venstre og i forhold til de ikke-socialistiske organisationsforsøg, som dukkede op med mellemrum i hele perioden. Gennemgående forekommer det, at Lahme ikke helt har forstået Venstres meget sammensatte karakter. F.eks. må Bjørnbaks og Jydsk Folkeforenings allianceforsøg med Internationalen ses som en videreførelse af en idé et almueparti for både land- og byalmue, som havde været levende også i I. A. Hansen og Tschernings indsats. På den anden side underbetoner Lahme for 80'erne og 90'ernes vedkommende gårdmandspolitikken behårdede kurs over for landarbejderne og det ideologiske pres, som disse var underlagt. Dette var utvivlsomt en væsentlig barriere mod et gennembrud for den socialdemokratiske bevægelse på landet ved

siden af de mange praktiske, materielle faktorer, som Lahme nævner.

Både Dansk Arbejdersamfund i begyndelsen af 1870'erne og Linderbergs Dansk Arbejderforbund i 90'erne karakteriseres af Lahme som »gule« organisationsforsøg (s. 239, note 41 og s. 277–78). Det er næppe helt berettiget. De var begge genuine forsøg på at etablere en reformbevægelse blandt landarbejderne og kan ikke sammenlignes med det senere Kristelig Dansk Fællesforbund, som organiserede både arbejdere og arbejdsgivere. Lindbergs organisation gik, som anført af Lahme (s. 277) ind for voldgiftsretter til løsning af faglige konflikter. Men det gjorde mange af de samtidige fagforeninger og -forbund også, uden at de vel af den grund kan betegnes som gule. I sit reformprogram lå Lindberg tæt op ad indholdet i socialdemokratiets reformagitation og han søgte, muligvis nødtvunget, et tæt samarbejde eller direkte optagelse i Socialdemokratiet. Når Lahme kan tidsfæste den foreløbige kulmination i arbejderbevægelsens agitation og tilslutning på landet til midten af 90'erne, hænger dette utvivlsomt sammen med socialdemokraternes taktiske udmanøvrering af Lindberg. Derved kom partiet i en periode til at stå med et »monopol« på organiseringen af landarbejderne. Dette skete samtidig med et skifte i holdningen til organisationsformen.

Hovedlinjen var indtil midten af 90'erne P. Knudsens ønske om udelukkende at organisere landarbejderne i politiske foreninger og ikke i fagforeninger, mens de faglige ledere, især Jens Jensen argumenterede for en faglig (og politisk) organisering. Lahme gennemgår grundigt denne langvarige indre konflikt og hans vurderinger forekommer overbevisende. Men måske kunne skiftet 1896–98 til fordel for en faglig og politisk organisering også ses i lyset af, at først med dannelsen af Dansk Arbejdsmandsforbund 1897 var der skabt en organisation, som på landsplan var i stand til at varetage landarbejdernes samlede faglige interesser. Men end ikke med Landarbejderforbundets optagelse i DsF i 1915 blev organisationsproblemet løst. Det skete vel egentlig først, da DAF i 1934 optog Landarbejderforbundet, på et tidspunkt hvor landarbejdernes tal var i begyndende tilbagegang.

Dette fører naturligt over i en diskussion af Lahmes konklusioner. På grundlag af den omfattende agitations- og organisationsindsats lykkedes det efter Lahmes mening socialdemokratiet ved slutningen af 1890'erne også at blive landarbejdernes parti. Selv om det fortsat primært var et parti for byernes arbejdere, var tilslutningen fra landarbejderne så omfattende (op mod en fjerdedel af alle medlemmer), at det danske parti set i international

8. Jvf. Henning Grelle: Tag parti – Landarbejderforbundet og arbejderbevægelsen 1906–1917 i Årbog for Arbejderbevægelsens historie, 1982, s. 7–61.

sammenhæng fremstod som det eneste, der kunne mønstre en talrig, velorganiseret skare af landarbejdere (s. 331). Vurderet sammen med den almene reformistiske politik og navnlig med agrarreformismen fremstod det danske parti som et »ordinært folkeparti«, for nu at bruge en betegnelse af Engels, som Lahme tilslutter sig (s. 332).

Begge elementer i denne konklusion forekommer problematiske. De medlemstal for de socialdemokratiske landarbejderorganisationer, som Lahme opgiver (tabel IX, s. 326–27: 1901 godt 4000, rundet op til ca. 6000) må være noget i overkanten. At hævde at de udgjorde en fjerdedel af det samlede medlemstal, som det sker i det danske resumé (s. 393) er at presse materialet alt for hårdt. De udgjorde i hvert fald næppe mere end 10–15% af partiets medlemstal og sammenlignet med fagforeningernes medlemstal en væsentlig lavere andel. Dertil kommer, at ca. halvdelen var (del)beskæftiget ved landindustrielt arbejde (teglværker, cementfabrikker m.v.). Det geografiske tyngdepunkt lå netop omkring sådanne anlæg eller de større byer (jvf. figur I–IV, s. 322–25). De egentlige landarbejdere udgjorde en meget begrænset del af medlemmerne og i forhold til det samlede antal landarbejdere på ikke under 200.000 udgjorde medlemmerne af socialdemokratiet en så forsvindende del, at det ikke berettiger en karakteristik som landarbejdernes parti.⁹ En mere ædruelig vurdering af disse tal er ikke udtryk for en nedvurdering af arbejderbevægelsens under alle omstændigheder imponerende indsats ved siden af den primære opgave at organisere byarbejderne.

Lahmes karakteristik af socialdemokratiet som et folkeparti er på dette grundlag for vidtgående og ikke logisk, al den stund landarbejderne just indledningsvis med rette er henregnet som en del af den samlede arbejderklasse. Socialdemokratiets overgang til at være et folkeparti, d.v.s. et parti der rekrutterer væsentlige dele fra andre klasser, kan efter min mening først ses i mellemkrigstiden. Det sociale, politiske og ideologiske herredømmeforhold på landet var endnu et godt stykke ind i vort århundrede en solid forhindring mod en omfattende socialdemokratisk indtrængen.¹⁰ Dertil kom, at med husmandsbevægelsens start omkring århundredeskiftet og dennes tilknytning til Det radikale Venstre skete der en begyndende politisk deling af underklassen på landet, hvor de rent proletariske dele blev endnu mere isolerede end tidligere.

Lahmes afhandling er baseret på en detaljeret og grundig analyse af et stort kildemateriale,

hvoraf en del er nyt, navnlig i kraft af den fortjenstfulde inddragelse af kildegrupper fra socialdemokratiske provinsafdelinger. Bogen er især vægtig i analyserne af program- og teoriudviklingen, selv om slutningerne som nævnt ikke altid er overbevisende. Yderligere må den fine kortlægning af landagitationens omfang, form og indhold fremhæves. Det hidtidige billede af den socialdemokratiske agrarpolitik bliver uddybet og nuanceret, men næppe væsentligt forrykket. Dette på trods af Lahmes stedvis meget polemiske bemærkninger til tidligere forfattere. Navnlig kritikken af Henning Grelles ovennævnte arbejde forekommer de fleste steder for hård og uberettiget, ofte baseret på kildekritiske detailuenheder, som ikke kan bære det tunge verbalskyts, der køres i stilling. Lahmes holdning til den eksisterende litteratur er nærmest likvidatorisk, uden en anerkendelse af de hidtil opnåede resultater. F.eks. fratager Lahme også Jens Engbergs store Pio biografi enhver videnskabelig værdi (s. 97, note 4), fordi denne ikke rummer et noteapparat. Det kan dog ikke være ubekendt for Lahme, at Engberg har indbudt enhver til at efterprøve sit kildegrundlag og planlægger en udgivelse af det. Endelig forekommer det besynderligt, at Lahme har ladet stort set alle de sidste 15 års utrykte specialeafhandlinger ude af betragtning. Adskillige af disse rummer videnskabelige resultater, som med fordel kunne være inddraget i diskussionen.

Selv om der kan rettes mange indvendinger mod Lahmes afhandling, er den et værdifuldt arbejde i kraft af den store samlede behandling af den tidligere arbejderbevægelses politik over for landarbejderklassen. Den vil givetvis vække berettiget international interesse på grund af sit brede perspektiv og pointeringen af den danske arbejderbevægelses pionerindsats på agrarpolitikens område. Den er et godt grundlag for den videre diskussion om arbejderbevægelsens forsøg på at organisere hele arbejderklassen og udvikle en reformistisk politisk linje for indflydelse i det danske samfund.

Niels Finn Christiansen.

Margit Baad Pedersen: Købmand og høker på landet. Etnologisk Forum 1983. 138 s., ill. Kr. 128,50.

I kraft af tilskud fra en række fonds, virksomheder og organisationer har Etnologisk Forum været i

9. Se også Per Bojes grundige diskussion af disse forhold i den ovenfor nævnte anmeldelse.

10. Om de hårde konflikter, der endnu i mellemkrigstiden måtte udkæmpes om landarbejdernes organisations- og aktionsmuligheder se f.eks. Hanne Damsholt: Landarbejderforbundet og landarbejderstrejken 1921 i Årbog for arbejderbevægelsens historie 1982, s. 63–109 og John Stoltze Madsen: Kolind-sundkonflikten 1923–26. En kamp for organisering af landarbejderne. Samme årbog, 1979, s. 90–124.

stand til at udgive denne bemærkelsesværdige konferensafhandling fra 1979. Den fremstår i smagfuld lay out med gode og velvalgte illustrationer, der kommer til deres ret p.g.a. valget af et næsten kvadratisk format. Teksten omfatter 112 sider samt nogle bilag – deriblandt en fuldstændig opgørelse over en Jordløsekøbmands varelager i 1887. Dernæst følger et godt noteapparat samt en fortegnelse over kilder, meddelere og litteratur.

Emnet er landkøbmænd og høkere i sidste halvdel af forrige århundrede. Denne erhvervsgruppe var ny på landet, og Margit Baad Pedersen undersøger dens etableringsfase økonomisk, socialt og kulturelt i en fremstilling, der ifølge forordet delvis er opbygget som en »kollektiv biografi« over samtlige købmænd og høkere i Ars og Skippinge herreder, men tillige med »udblik til resten af landet«.

Efter en kortfattet, men udtømmende indledning begynder forfatteren systematisk at besvare en række spørgsmål om butikernes beliggenhed, deres lokaler, rekrutteringen af høkere og landkøbmænd, deres lokale »rolle«, varelagrenes sammensætning o.s.v. Der er med omhu formuleret en lang række spørgsmål til materialet, men undertiden bliver svarene selvindlysende eller intetsigende. F.eks. kunne afsnittet om købmænds navneskik med fordel være strøget. Selve den systematiske opbygning af fremstillingen medfører, at en del data om de enkelte købmænd må gentages i de enkelte afsnit. Hvis forfatteren havde valgt en bredere fortællende form, kunne det undgås, at teksten blev tynget af disse gentagelser. Det ville til gengæld have krævet et register, der iøvrigt altid vil være nyttigt i en bog af denne art.

Undersøgelsen har ingen egentlig konklusion, men der foretages i de enkelte afsnit en del opsummeringer. Til slut karakteriserer forfatteren købmanden – ikke hokeren – som »entreprenør«. Dette begreb, der er hentet fra Fr. Barth, dækker over, at købmanden ikke alene forhandlede de kendte dagligvarer, men også var, hvad forfatteren lidt uheldigt benævner »nyhedsformidler«, idet han søgte at skabe et marked for nye produkter og dermed som industriens forbundsfælle bidrog til nedbrydningen af selvforsyningsøkonomien på landet.

Især er bogens omfattende indledning godt arbejde. Her bliver i kort form givet grundig besked om tidligere tiders vareformidling, om læbælter, hokerpatent, næringsbevis m.m. I de følgende afsnit, der bygger på grundige arkivstudier, belyses en mængde forhold, og der gives eksempler fra resten af landet. For de sidste afsnits vedkommende er kildegrundlaget imidlertid spinklere og eksemplerne færre. Det er, som forfatteren ikke har haft overskud til at fuldføre undersøgelsen helt efter planen. Derved bliver resultaterne fra de sidste afsnit mindre repræsentative end de første.

Mange steder gør forfatteren omhyggeligt rede for problemer i kildematerialet. F.eks. skriver hun side 27 om folketællingernes upålidelighed, når det

gælder angivelse af erhverv, men alligevel benytter hun uden betænkning folketællingerne adskillige steder. Det samme gælder repræsentativitetsproblemer, som hun er opmærksom på, men alligevel kommer hun efter min mening temmelig galt afsted i afsnittet »Hvad handlede de med?«. Her lader hun en lageropgørelse fra Jordløsekøbmanden Andreas Sørensen Abildgaard være udgangspunkt for analysen af købmænds varelagre. Denne købmand etablerede sin forretning den 1. december 1886 og afgik ved døden i april 1887, hvorefter lageropgørelsen blev udarbejdet. Forfatteren gør omhyggeligt opmærksom på, at forretningen i en del af denne korte tid blev drevet af købmandens forlovede og hendes mor. Hverken købmanden eller de to ufaglærte kvinder kan på så kort tid have erhvervet det kendskab til kundekredsen, der ville gøre det muligt at tilpasse den nye forretnings varelager til kundernes behov. Det tager år at skabe en virkelig overensstemmelse, og derfor er denne lageropgørelse ikke et heldigt udgangspunkt.

Som det fremgår af ovenstående, er det muligt at rette indvendinger mod Margit Baad Pedersens afhandling, men det må ikke overskygge den kendsgerning, at denne bog er blevet en fortrinlig indføring, der i langt de fleste tilfælde vil kunne besvare de spørgsmål, som en læser kan finde på at stille.

Søren Ehlers.

Bent Blüdnikow og Henrik Stevnsborg: København 1790. Billeder af dagliglivet. C. A. Reitzels Forlag. 1983. 113 s. ill. kr. 122.

Iflg. forordet handler bogen i billede og tekst om dagliglivet i 1790'ernes, revolutionsårenes, København. Lad det være sagt straks: revolution er der ikke meget af. Naturligvis.

Teksterne er udvalgt fra politikammerrettens arkivalier så de kan ikke undgå at blive interessant stof. Mere problematisk er det om domstolsstof repræsenterer dagliglivet. For mange repræsenterer det vel undtagelserne fra hverdagen, netop de undtagelser der fører til klager og resulterer i kendelser. Dagliglivet karakteriseres vel bedst ved det normale og er sjældent fængsels- eller bødebetingende.

Men når dette er sagt må det indrømmes at dagliglivet i allerhøjeste grad er til stede i klagerne og kendelserne for det er fra hverdagens daglige liv de har deres afsæt:

Tre drenge på 13, 10 og 9 år idømmes fængsel i tre nætter på vand og brød fordi de har spillet terning! »Mads Christensen, som er en krøbling i den grad, at han ikke bør tåles på – men ... holdes af – gaden, som den der kan være andre, og i særdeleshed svangre kvinder, til rædsel og vederstyggelighed, bør derimod indsættes i et offentligt

fattighus« (for at have nærmet sig velklædte folk formentlig for at få en almisse) (s. 74).

Sådanne oplysninger gør det altid mere spændende at gå til selve kilderne end til en konkluderende socialhistorisk redegørelse over et samlet, repræsentativt kildemateriale. Men her svigter bogen os lidt. 1790–92 behandlede politikammerretten ca. 9000 sager hvorimod denne bog der har masser af lækre blanke sider kun giver os en promille-mæssig smagsprøve. Som eksemplarisk kildesamling er den ikke meget bevendt. Som beruende appetitvækker til et hidtil ubenyttet kildemateriale er den herlig.

Såvidt den tekstlige side. Bogen rummer også en god del – ligeledes – ubenyttede tegninger fra samme periodes København. De er af Claus Ditlev Fritsch som siden specialiserede sig i blomstermotiver. Ved disse tegninger føler man det samme som ved teksterne: når et ukendt kildemateriale fra en relativt kildefattig periode fremlægges frydes historikeren – ofte mere end materialet faktisk kan holde til.

På én måde er det enestående hverdagsmateriale, disse tegninger. Men mest på grund af manglen på andre visuelle hverdagsskildringer. Og det er i hvert fald ikke den hverdag som skildres i teksterne. Stort set fredelige og besindige københavnere der – med enkelte undtagelser – hverken arbejder eller bedriver noget der kan føre til politikammeret. Eller aflæser jeg tegningerne forkert? I rettens kendelser ses det tydeligt at lediggang i sig selv er kriminel: »Per Jensen bør som lediggænger (fængsles) i 3 måneder« (s. 68). Vé da Fritsch's dovne københavnere der bare står og snakker sammen eller ligger og daser. Og vé Fritsch's vidunderlige, legende drengbørn når den væmmelige politikammerret er parat med fængsel på vand og brød for »øvet spil og anden forargelig opførsel på gaden« (s. 79).

I deres modsætningsfyldthed maner den ene kildegroupe til varsomhed i tolkningen af den anden med hensyn til repræsentativitet. Og omvendt.

Mon dog ikke Fritsch har ret i at lade københavnere dovne omkring uden stadig fare for indespærring. Disse figurer repræsenterer en tid hvor klokken er et kirkeur der minder om gudstjenestetider, hvor accordarbejde er et begreb på månen, hvor hastværk er lastværk.

Hvad disse tegninger mangler er miljøskildring. Personerne færdes ikke i omgivelserne. De er bare. Men de er på en ganske forunderlig og ukunstlet måde. I deres stilstand minder de om de samtidige silhuetklip ligesom de på sær vis forvarsler det tidlige fotografi. Det er først 100 år senere med Edgar Degas at fart i bevægelserne bliver motifæhig og det skyldes nok mere industrialismens tidsopfattelse end kunstnerens nyskaben.

Således ender man med at skrive at bare tekstudvalget havde været større og bare Fritsch havde givet sine personer et rum at leve i. Tekst og

tegning passer ikke sammen hvilket også bemærkes i forordet. Faktisk dementerer teksterne og tegningerne hinanden og om dette modsætningsforhold vil læseren gerne have fyldige materiale eller udgiverens votering i striden mellem politikammerretten og Fritsch.

Axel Bolvig.

Finn Grandt-Nielsen: Fynsk kirkesølv. Odense bys museer. Fynske studier. XII. 200 s. ill. Lokalhistorisk forlag, Odense. 1983. Kr. 350,00.

Siden middelalderen har der været anvendt genstande af sølv og evt. guld i forbindelse med nadveren, og de danske kirker rummer fortsat fornemt sølv – det meste dog af lidt nyere dato. Det siger sig selv, at en bog med overmåde smukke fotografier af kirkesølvet og en instruktiv tekst, der omfatter både det kunstneriske og kirkehistoriske ved emnet, må blive vellykket. Og vellykket og professionel er Finn Grandt-Nielsens bog om det fynske kirkesølv. Forfatteren har for nylig været med til at revidere og nyudgive Chr. A. Bøjes værk om det danske, stemplede sølv, og det foreliggende billedværk angives at være blevet til i forlængelse heraf. Ved sognepræsternes hjælp er alt sølv, som findes i de fynske kirker (med Langeland, Ærø og de fynske småøer) blev fortegnet, og store dele heraf besigtiget og fotograferet. Billederne, hvoraf mange er i farver, er taget af fotograf Jakob Gaasvig fra Wermund Bendtsens atelier i Odense. Det er fremragende gjort, og der er i meget høj grad tale om en bog for øjet. Det fulde udbytte fås dog først ved en fordybelse i den ca. 30 sider store indledning, som nok er rettet specielt til efter det sølv, der er bevaret på Fyn, men alligevel er så generel, at den kan læses som en introduktion til emnet i almindelighed. Det gælder f.eks. ubetinget afsnittet om den kirkelige baggrund, hvor Grandt-Nielsen har overladt pennen til en sagkyndig på området, provst Nils Roland. På det slægtshistoriske område (guldsmede m.fl.) har medlemmer af Odense slægtshistoriske forening været med.

Størstedelen af bogen udgøres af en billedkatalog, hvor der for perioder af 50 år eller mere er vist eksempler på sølv fra de fynske kirker, hvor den tids sølv findes. Udover alterkalk og disk er det oblatæsker, vinkander, lysestager og fra midten af 1700-tallet også hulskeer til at fjerne fluer og urenheder fra vinen med! Der er korte tekster ved billederne, men egentlige katalogoplysninger af stringent art skal søges på museet i Møntergården i Odense. Der slutes af med stedregister, register over guldsmede og andre implicerede håndværkere samt register over givere og bestillere af kirkesølv.

Margit Mogensén.